

PHOENIX

H O E N I X

Themanummer:
Relatiegeschenken in het
oude Nabije Oosten

EX
OR
IENTE
LUX

58,1
2012

LEIDEN 2012

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W.J.I. Waal, Nassaukade 10hs, 1052 CG Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinoewitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. Drs. LA.C. Deurvorst, Arnoldlaan 6, 2061 AL Bloemendaal
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuyper, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Detail uit de Zwarte Obelisk van Salmanassar III

(Bron: M.A. Beek, *Atlas van het Tweestromenland*, Amsterdam/Brussel, 1960, 94 afb. 180).

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Ruïnes van el-Amarna, waar een kleitablettenarchief met een groot aantal diplomatieke brieven uit de laatste jaren van Amenhotep III tot het begin van de regering van Toetanchamon is gevonden.

INHOUD

Van de redactie	2
Een olijfboom voor de farao. Myceense diplomatieke contacten in de Late Bronstijd. JORRIT KELDER	5
“Ze komen met tribuut op hun ruggen”. De Egyptische visie op geschenken-uitwisseling met het buitenland. BEN HARING	27
De relatie tussen Hatti en Egypte: een kwestie van geven en nemen WILLEMJIN WAAL	37

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, A. GODDEERIS, N. GROOT, W. WAAL.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie “Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. dr. W. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In 2010 was het thema van de jaarlijkse studiedag van *Ex Oriente Lux* ‘Relatiegeschenken in het oude Nabije Oosten’. De drie artikelen in deze *Phœnix* zijn bewerkingen van de tijdens de studiedag gehouden voordrachten. Allereerst belicht Jorrit Kelder de buitenlandse diplomatieke contacten van Myceens Ahhiyawa. De bijdrage van Ben Haring gaat over de Egyptische visie op geschenkuitwisselingen met het buitenland. Tot slot behandelt Willemijn Waal de relaties tussen de Hettitische koning Hattusili III en farao Ramses II.

Met ingang van jaargang 58 is de samenstelling van de redactie gewijzigd: Olivier Nieuwenhuys heeft de redactie verlaten en wij danken hem bij deze

hartelijk voor zijn inzet. Als nieuw redactielid is Anne Goddeeris toegetreden. Anne is Assyriologe en werkzaam in Leuven. Zij onderzoekt de Oud-Babylonische maatschappij (ca. 2000-1600 v.Chr.) aan de hand van spijkerschriftarchieven en publiceert contracten en administratieve documenten uit verschillende museumcollecties.

EEN OLIJFBOOM VOOR DE FARAO. MYCEENSE DIPLOMATIEKE CONTACTEN IN DE LATE BRONSTIJD

JORRIT KELDER

Inleiding

Dit artikel behandelt de positie van het Myceense Griekenland in de wereld van de internationale diplomatie. Daarbij zal met name worden ingegaan op het proces van 'gift exchange', dat wil zeggen de uitwisseling van veelal luxe goederen, tussen de heersers van het oude Nabije Oosten en de vorst van Mycene. De periode waar dit artikel zich op richt is de zogenaamde Late Bronstijd, die ruwweg gelijk te stellen valt met het zogenaamde Nieuwe Rijk in Egypte, en de jaren 1600 tot ca. 1100 v. Chr. omvat. Deze periode wordt in het Nabije Oosten gekenmerkt door de opkomst (en rond 1200 ondergang) van een aantal grote rijken, waar Egypte, Assyrië en het rijk der Hettieten waarschijnlijk wel de bekendste van zijn.

Hoewel de verhoudingen tussen deze landen niet altijd even vreedzaam waren, was de Late Bronstijd een periode van ongekende mobiliteit, waarbij de handel bloeide, met een grote mate van uitwisseling van ideeën, goederen en zelfs mensen tussen de verschillende landen van de oude Oriënt. Hiervan resten ons niet slechts archeologische overblijfselen; de intensiteit van deze internationale relaties is ook goed gedocumenteerd in een betrekkelijk groot aantal brieven. Het betreft daarbij met name diplomatieke teksten, waarbij koningen elkaar eer bewijzen, nauwe betrekkingen trachten aan te knopen en, bijvoorbeeld middels onderlinge huwelijken, allianties proberen te sluiten. De beroemdste collectie van dergelijke brieven stamt uit de Middel Egyptische stad Amarna, en weerspiegelt de internationale diplomatie ten tijde van de regering van de beroemde koning Achnaton. Maar er zijn ook andere 'archieven' bekend, zoals die te Boghazköy, het oude Hattusa, de hoofdstad van het Hettitische Rijk. Uit deze brieven blijkt duidelijk dat de koningen van de oude Oriënt elkaar niet slechts schreven, maar hun onderlinge betrekkingen cementeerden door de uitwisseling van veelal kostbare goederen. Hierbij kunnen we denken aan praktische zaken, zoals koper — een essentiële grondstof in de late Bronstijd — maar ook aan minder voor de hand liggende producten, zoals opium, luxe vaatwerk, paarden en strijdwapens, of kostbare gewaden. In een aantal brieven is zelfs sprake van de uitwisseling van godenbeelden

(hoewel dan vaak voor een specifiek doel; de godheid diende wel gere-tourneerd te worden) en specialisten — zoals artsen.

Hierbij moet benadrukt worden dat de uitwisseling van deze goederen niet vanuit een economisch oogpunt geschiedde, of althans niet noodzakelijkerwijs. Het punt van de uitwisseling was om, zo duidelijk mogelijk, te laten zien dat ‘de gever’ het zich klaarblijkelijk kon veroorloven om dure, zeldzame objecten schijnbaar achteloos weg te geven. Het was in zekere zin een verklaring van onafhankelijkheid, maar tegelijkertijd ook een erkenning van de gelijke status van ‘de ontvanger’. De ontvanger kon op zijn beurt de gever erkennen als gelijke of juist proberen af te troeven als mindere door een vergelijkbare, of duidelijk grotere hoeveelheid exotica terug te geven. Dit principe van reciprociteit diende als een soort ‘zekering’ van het diplomatieke bestel van de Late Bronstijd, waarbij slechts een select groepje ‘grootkoningen’ het zich kon veroorloven om met elkaar op hoog niveau giften uit te wisselen en daarbij ook de dagelijkse internationale politiek te bedrijven. De uitwisseling van exotica kon soms ook betrekkelijk absurde vormen aannemen: zo zijn er lijsten bewaard gebleven waarbij goud naar de koning van Egypte werd gestuurd, hetgeen natuurlijk nogal doet denken aan het spreekwoordelijke water naar de zee dragen. Dit voorbeeld onderstreept wel het belang van de symboliek van het uitwisselen van goederen, en de ondergeschiktheid van daadwerkelijke economische belangen.

De nauwe betrekkingen tussen de verschillende grote staten en culturen van de oude Oriënt zijn ook in het archeologische bestand te herkennen. Door de hele oostelijke Middellandse Zee zijn kunstobjecten gevonden die zich kenmerken door een, soms wat merkwaardig aandoende, hybride stijl. Zo zien we elementen uit de Egyptische kunstcanon, Levantijnse invloeden, Mesopotamische stijlen en Aegeïsche motieven op meubels uit de tombe van Toetanchamon, en werden Egyptische hiëroglfen en goden zij aan zij met Levantijnse heersers en godheden afgebeeld op stèles uit Byblos en Ugarit. De uitwisseling en vermenging van de verschillende ‘nationale’ stijlen tot één ‘internationale’ stijl loopt dus ruwweg parallel aan het beeld dat uit de diplomatieke teksten naar voren komt.

Er is echter één uitzondering, en dat is het Aegeïsche gebied; het gebied waar dit artikel zich op zal richten. Hoewel Minoïsche en later Myceense objecten — met name aardewerk — gevonden zijn in de gehele oostelijke Middellandse Zee, is het Aegeïsche gebied niet present in het diplomatieke archief van Amarna en wordt het slechts sporadisch genoemd in het archief van Hattusa. De afwezigheid van het Aegeïsche gebied in deze archieven heeft er toe geleid dat veel archeologen dit gebied als ‘perifeer’ hebben

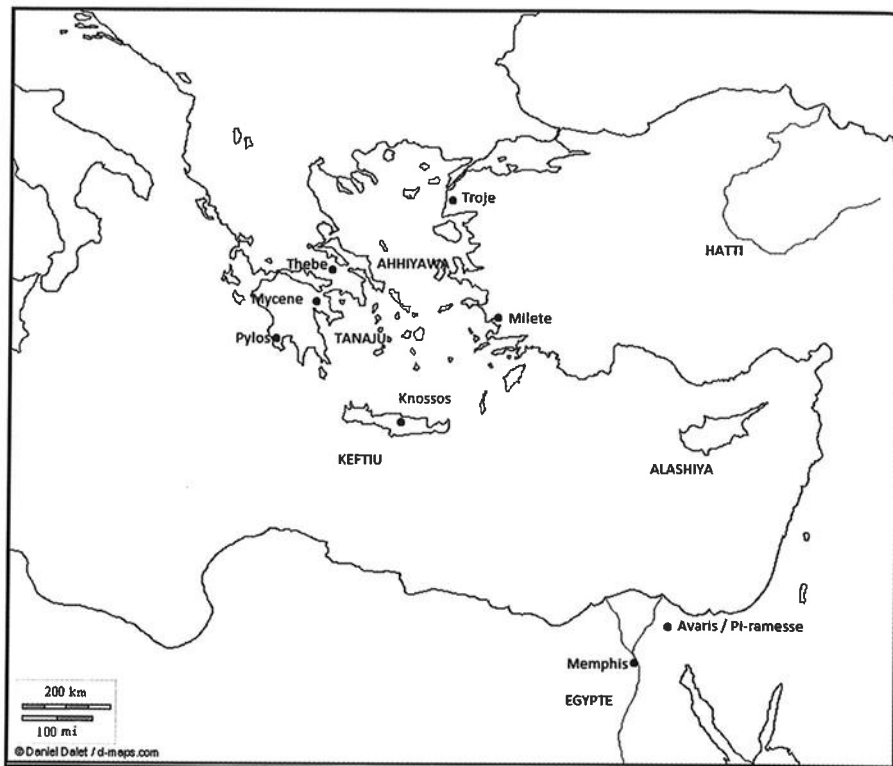
afgedaan; een randgebied waar de grote staten in de Oriënt maar zeer sporadisch, en dan ook nog indirect, contact mee hadden.

Ik hoop in dit artikel aan te tonen dat er aanwijzingen zijn dat het Aegeïsche gebied, en dan met name de Myceense wereld, nauwe contacten onderhield met onder andere Egypte, en dat in elk geval een deel van die contacten van diplomatieke aard was. In het kort zou ik willen stellen dat Griekenland een integraal deel was van de internationale wereld van de Late Bronstijd, en dat de koningen van Mycene belangrijke heersers van hun tijd waren — en ook als zodanig werden erkend door hun koninklijke tijdgenoten in de Oriënt.

Vroege contacten

Het Aegeïsche gebied in de Late Bronstijd is ruwweg te verdelen in twee ‘culturele’ regio’s: Kreta, waar de zogenaamde Minoïsche beschaving bloeide, en het Griekse vasteland, waar de zogenaamde Myceense beschaving tot bloei kwam. De Minoïsche cultuur is tegenwoordig met name bekend vanwege de opgraving te Knossos — een site nabij het huidige Heraklion. Hier heeft de beroemde Engelse archeoloog Sir Arthur Evans aan het begin van de 20^e eeuw een uitgebreid complex van pleinen, voorraadruintes en monumentale zalen opgegraven, dat in de regel als een paleis wordt geïnterpreteerd. Knossos was niet het enige paleis op Kreta tijdens de Late Bronstijd: andere centra van belang waren Malia en Phaistos, en mogelijk ook Palaiokastro in oost Kreta. Hoewel wordt aangenomen dat deze paleizen aanvankelijk politiek onafhankelijk van elkaar opereerden, lijkt het erop dat Knossos zo rond 1500 v. Chr. controle had verkregen over het gehele eiland (zie afb. 1).

De Minoërs kenden het schrift (en zelfs twee lokale vormen daarvan), maar helaas is geen van de Minoïsche schriftten ontcijferd. Minoïsche teksten, waar er overigens betrekkelijk weinig van bewaard zijn gebleven, zijn dus (nog) niet te lezen. Het archeologische bestand wijst echter uit dat Minoïsch Kreta al vroeg betrekkelijk nauwe contacten onderhield met de Oriënt — met name met Egypte. In lagen die dateren rond 3000 v. Chr. te Knossos zijn scherven van Egyptische albasten vazen gevonden, die lijken te wijzen op in elk geval sporadisch contact. Tevens is er Minoïsch aardewerk in Egypte teruggevonden in lagen die stammen uit het Midden Rijk. Maar pas tegen het einde van de tweede tussenperiode, rond 1600 v. Chr., stapelen de argumenten voor geregeld, intensief contact tussen Kreta en Egypte zich echt op: Minoïsch aardewerk duikt in toenemende mate op in

Afb. 1: Het Aegëisch gebied (Tekening: Jorrit Kelder).

Egyptische graven, terwijl Egyptische goederen (waaronder weer albasten vazen) zijn teruggevonden op Kreta. Daarnaast wordt wel gewezen op mogelijke Minoïsche stijlinvloeden op Egyptisch metaalwerk uit de vroege 18^e dynastie: zo vertoont een bijl en een dolk uit het graf van Ahhotep (de moeder van koning Kamose) motieven die als Minoïsch zijn aangeduid (zie afb. 2).

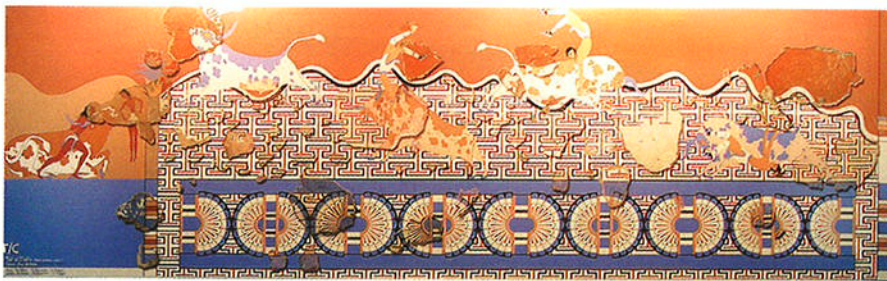
In zekere zin zijn deze objecten kenmerkend voor het ontstaan van de eerder genoemde ‘internationale stijl’, waarbij invloeden van verschillende culturen samensmelten in een, stilistisch hybride, kunstobject. Het is wel voorgesteld dat de contacten tussen het Thebaanse vorstenhuis en de Minoërs van een diplomatieke aard waren, en dat Minoïsche zeekracht een steun in de rug was voor de Thebaanse strijd om de Hyksos uit Noord-Egypte te verdrijven. Voor deze these is geen enkel concreet bewijs, maar het leidt geen twijfel dat contacten tussen Kreta en Egypte ten tijde van de

Afb. 2: Bijl uit het graf van Ahhotep met motieven die als Minoïsch zijn aangeduid.

vroege 18^e dynastie uiterst nauw waren. Het mooiste voorbeeld daarvan is wel het Minoïsche fresco dat is gevonden te Tell el Dab'a (zie afb. 3), de site van de oude Hyksos hoofdstad Avaris, in een paleis dat wordt gedateerd in de vroege 18^e dynastie (Ahmose tot Thutmoses I). Contacten tussen Kreta en Egypte waren echter niet exclusief, want recent archeologisch veldwerk heeft nu ook de resten van dergelijke frescos opgeleverd op ten minste twee sites in de Levant (ook in paleizen).

Egypte bleef echter een voorname focus van Minoïsche overzeese contacten, hetgeen wordt betuigd door fresco's uit het Egyptische Thebe uit de tijd van Thutmoses III, waarop mensen uit Keftiu — de Egyptische aanduiding voor Kreta — worden afgebeeld terwijl zij hun goederen afleveren aan het

Afb. 3: *Fresco te Tell el Dab'a.*

Egyptische hof (zie afb. 4). De Egyptische neiging om alle zaken met het buitenland af te schilderen als een daad van buitenlandse overgave aan de macht van de farao maakt het moeilijk om deze fresco's te duiden: zijn dit eenvoudigweg Minoïsche handelaars, of zien we hier een Minoïsch gezantschap, dat haar diplomatieke missie kracht bijzet door de uitwisseling van kostbare geschenken?

De aard van de Minoïsche contacten met Egypte is dus nogal omstrengd: hoewel Minoërs het land aan de Nijl geregeld moeten hebben bezocht — althans in het 2^e millennium voor Christus — blijft het onduidelijk of het daarbij om handel ging, of om meer officiële bezoeken. Nog onduidelijker is echter de positie van het Griekse vasteland in de wereld van internationale contacten in de Late Bronstijd.

De komst van de Grieken

Verwoestingsporen in de Minoïsche paleizen suggereren dat er rond 1450 v. Chr. iets misging op Kreta. Met uitzondering van Knossos worden de Minoïsche paleizen verwoest en verlaten. Knossos zelf overleeft, maar zowel het archeologische bestand als het tekstuele materiaal suggereert dat Kreta vanaf dat moment door Myceners, dat wil zeggen 'mensen van het Griekse vasteland', wordt bestuurd. Dit is in de eerste plaats duidelijk door de introductie van een nieuw schrift, het zogenaamde Lineair B, in de archieven van Knossos. Lineair B is qua vorm duidelijk een afgeleide van één van de eerdere Minoïsche schriften (het zogenaamde Lineair A), maar in tegenstelling tot haar voorloper is Lineair B wél ontcijferd: het blijkt dat de Myceners een oude variant van het Grieks schreven. Rond dezelfde tijd als de Myceense overname van Kreta duikt Myceens materiaal ook — en min of meer voor het eerst — op in regio's buiten Griekenland. Milete, een

Afb. 4: Grafschilderingen met Kestiu uit een graf te Thebe.

nederzetting die door de Minoërs op de Anatolische westkust was gesticht, ondergaat rond deze tijd een gedaanteverandering, waarbij veel Minoïsche elementen (zoals de vorm van pottenbakkersovens) worden vervangen door Myceense elementen. In tegenstelling tot op Kreta lijkt hier echter geen sprake te zijn geweest van geweld: de indruk is van het zij aan zij

leven van de oude bewoners en de nieuwe machthebbers, waarbij Myceens cultuurgoed gradueel prominenter wordt.

Ook elders in de oostelijke Middellandse Zee, zoals op Cyprus en in de Levant, wordt Myceens materiaal — en dan met name aardewerk — een steeds bekendere verschijning, hoewel er pas in de 14 eeuw echt sprake is van grotere hoeveelheden Myceense import in de Oriënt. Ook in Egypte duikt Myceens aardewerk rond deze tijd voor het eerst op, maar vaak nog samen met Minoïsch aardewerk en slechts in zeer bescheiden mate. In totaal ken ik slechts een handvol Myceense scherven in Egypte uit de periode voor de regering van Achnaton. De wisseling van de wacht tussen de Minoërs en Myceners wordt mogelijk ook weerspiegeld in de eerder genoemde Egyptische grafschilderingen. Hoewel het merendeel van de afgebeelde 'Keftiu' duidelijk Minoërs zijn (dit naar analogie met Kretenzische afbeeldingen), is een verandering van kledij die tijdens de regering van Amenhotep III over enkele oorspronkelijke schilderingen heen is aangebracht, mogelijk een reflectie van de Myceense nieuwkomers op Kreta.

Eerder is al besproken dat het Aegeïsche gebied niet wordt genoemd in het Amarna archief en dat dit een van de redenen is waarom Griekenland in de regel als een betrekkelijk perifeer gebied wordt voorgesteld. Dat wil echter niet zeggen dat het Myceense Griekenland geheel voorbij de horizon van de oude Egyptenaren lag. Er zijn een aantal teksten waar de Myceense wereld wordt genoemd. De vroegste tekst stamt uit de regering van Thutmoses III (1479-1425 v.Chr.), terwijl een tweede tekst uit de tijd van Amenhotep III (1382-1344 v.Chr.), de zogenaamde Kom el Hetan lijst, meer inzicht verschaft over de geografische opbouw van de Myceense wereld (zie afb. 5). Delen van deze lijst zijn nog een aantal maal gekopieerd, met name door Ramses II, maar voegen verder geen echte informatie over Griekenland toe; wij zullen ons daarom richten op de eerste twee teksten.

We beginnen met de oudste tekst: de passage uit de Annalen van Thutmoses III. De tekst behandelt het 42^e regeringsjaar van de koning (ongeveer 1437 v.Chr.) en verhaalt hoe, tijdens een militaire campagne in de Levant, Thutmoses een gezantschap van de koning van het land Tanaju ontving. Deze gezanten brachten de koning kostbare geschenken, inclusief een zilveren schenkkkan in *keftiu*-stijl en drie koperen bekers met ijzeren handvaten (ijzer was in deze tijd nog een moeilijk te bewerken en zeldzaam metaal); een voor die tijd typisch gebaar bij het openen van diplomatieke betrekkingen. Er is lange tijd discussie geweest waar Tanaju zou hebben gelegen. Er was enige grond om aan te nemen dat het in het Aegeïsche gebied lag, aangezien *keftiu* de bekende Egyptische aanduiding voor Kreta is, terwijl Tanaju met de latere Griekse koningsfamilie der

Afb. 5: *De Kom el Hetan lijst.*

Danaoi in verband gebracht kan worden. Dat Tanaju inderdaad in het Aegeïsche gebied lag blijkt uit de tweede Egyptische tekst; de zogenaamde Kom el Hetan lijst, uit de tijd van Amenhotep III. Kom el Hetan is een modern dorp dat is ontstaan te midden van de ruïnes van de dodentempel van Amenhotep, en het is in die tempel dat de koning een lijst liet aanbrengen van landen waar hij tijdens zijn leven contacten mee had gehad. Tanaju is één van die landen, en wordt als laatste land in de lijst genoemd, direct na Keftiu (waarmee wordt gesuggereerd dat Tanaju aan de rand van de bekende wereld, in dezelfde richting als Keftiu, maar verder, lag). De tekst geeft voorts een aantal steden en regio's die deel uitmaakten van Tanaju, waaronder de havenstad Nauplion, Mycene zelf, en de regio's Messenië en de Thebais (oost-Boeotië).

Het lijkt dus aannemelijk om, op grond van deze twee teksten, een Myceense staat te reconstrueren, die verschillende steden en regio's omvatte en werd geregeerd door een koning die diplomatieke contacten onderhield met de farao. Het is onduidelijk wat deze diplomatieke contacten precies behelsden. Het kan zijn dat het slechts ging om de uitwisseling van luxegoederen tussen de Myceense en Egyptische elite — de kostbare zilveren en

koperen vazen uit de Annalen van Thutmoses III kunnen hierop wijzen — maar misschien waren er ook andere motivaties. Eén mogelijkheid die is voorgesteld door de Amerikaanse archeoloog Eric Cline (Cline 1998) is dat Amenhotep III en de koning van Mycene een militaire alliantie hadden tegen de opkomende macht der Hettieten (waar zowel de Myceners in west Anatolië als de Egyptenaren in hun Levantijnse imperium last mee hadden). Over de Hettieten komen we straks nog te spreken.

Hoe het ook zij, in het kader van zo'n Egyptisch-Myceense alliantie zouden we wellicht een aantal faience plaquettes die op de akropolis van Mycene gevonden zijn kunnen zien, waarop de koningsnaam van Amenhotep III op is geschreven (zie afb. 6). Vergelijkbare plaquettes werden in Egypte zelf uitsluitend gebruikt in een koninklijke of religieuze context; als bouwoffer of als versiering voor deurposten of ramen. Afgezien van de exemplaren te Mycene zijn dergelijk plaquettes nergens anders buiten Egypte gevonden: Mycene moet voor de Egypte duidelijk van bijzonder belang zijn geweest. De Duitse Egyptoloog Wolfgang Helck heeft dan ook voorgesteld om deze plaquettes als de restanten van een Egyptische ambassade te Mycene te zien: een theorie die natuurlijk mooi aansluit bij die van Cline. Hoe dan ook: de Egyptische bekendheid met de Myceense wereld, zoals weerspiegeld in de Kom el Hetan lijst, en de aanwezigheid van de zeldzame faience plaquettes te Mycene duiden sterk op tenminste één diplomatieke missie van Egypte naar de Myceense wereld.

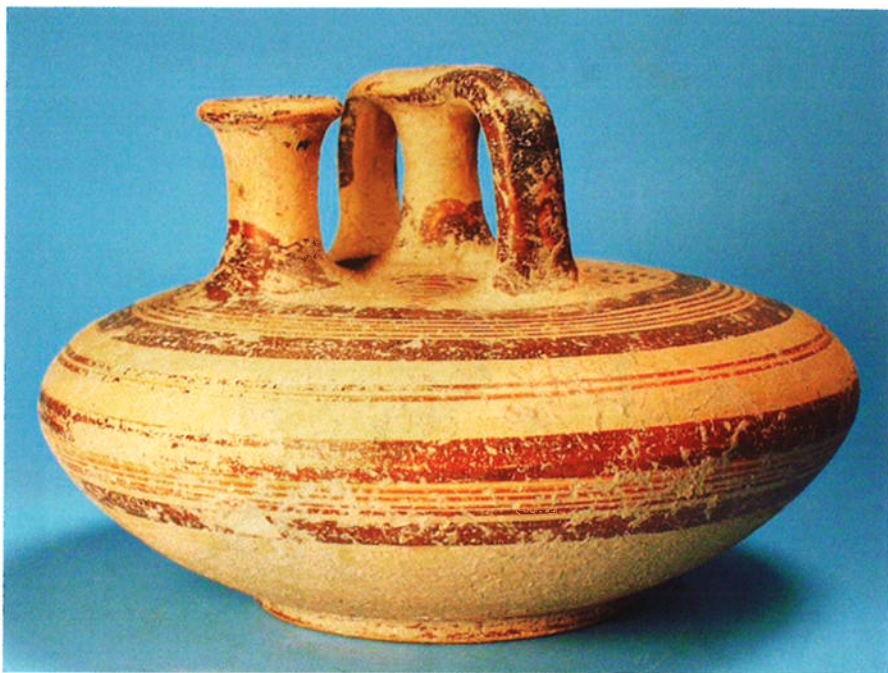
In zekere zin passen zowel de Myceense missie naar het Egyptische hof van Thutmoses III, als de Egyptische missie ten tijde van Amenhotep III naar Mycene, goed in ons globale beeld van diplomatieke contacten tussen belangrijke (en minder belangrijke) staten tijdens de Late Bronstijd. Een officieel gezantschap van koning X gaat naar het hof van koning Y om, door middel van het 'weggeven van exotische goederen', zijn onafhankelijke status te benadrukken, om vervolgens zaken te kunnen doen als gelijken. Zoals ik al eerder zei: het ging om de symboliek van de uitwisseling van giften, en niet om economische overwegingen. Kostbaar zilveren vaatwerk was daarbij een geschikt en 'erkend' medium om betrekkingen te onderhouden, terwijl de unieke faience plaquettes — waarschijnlijk gepaard met een hoeveelheid Egyptisch goud — die naar Mycene werden gezonden een vergelijkbare exotische lading droegen. We kunnen dus aannemen dat er ten minste vanaf de regering van Thutmoses III tot en met de regering van Amenhotep III diplomatiek verkeer was tussen Egypte en de Myceense wereld. Maar ook uit de periode daarna zijn er aanwijzingen voor diplomatiek verkeer tussen beide landen, hoewel de aard van de 'giften' veranderde.

Afb. 6: *Faience plaquettes uit Mycene.*

Olijven voor de Aton

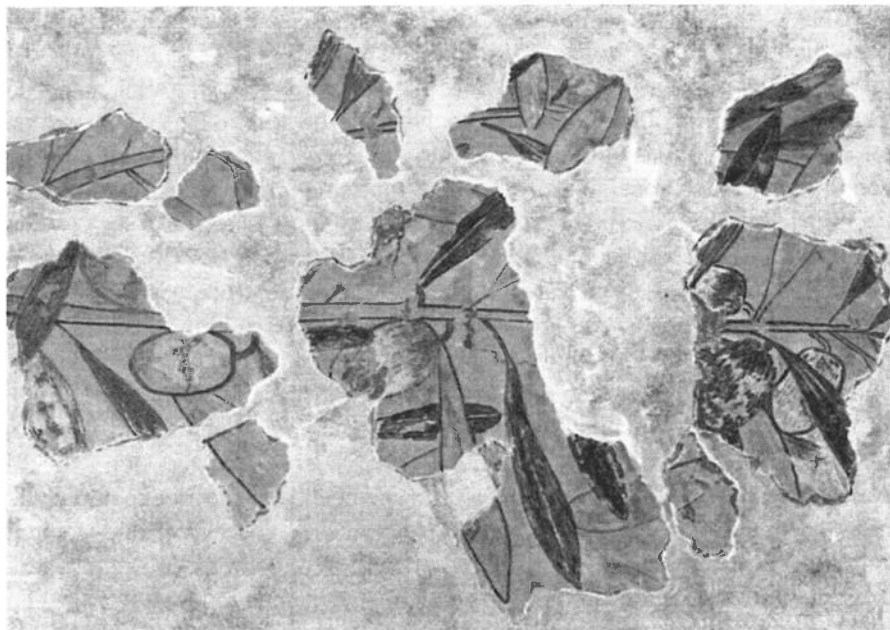
Bewijzen komen ditmaal vooral uit de archeologische hoek. De eerste belangrijke aanwijzing komt uit de middel-Egyptische stad El Amarna, beroemd geworden als de hoofdstad van de ketterkoning Achnaton. In het administratieve hart van de stad, waar het koninklijk paleis en de grote tempel voor Achnatons zonnegod gelegen waren, vond de beroemde Britse archeoloog Flinders Petrie aan het einde van de 19^e eeuw een grote hoeveelheid Myceense scherven. Studie heeft intussen uitgewezen dat deze scherven vrijwel uitsluitend toebehoorden aan opslagpotten, zoals flessen en zogenaamde stijgbeugelvazen (zo genoemd naar het stijgbeugelvormige handvat bovenaan de vaas, zie afb. 7). Deze verzameling vazen is opvallend om een aantal redenen. De aanzienlijke hoeveelheid (men heeft geschat dat de ruim 2000 scherven toebehoorden aan ongeveer 600 volledige vazen) en de grote homogeniteit van het aardewerk (analyse wijst op een Argivische, dat wil zeggen Myceense herkomst) suggereert dat we hier met één grote scheepslading te doen hebben, en niet met een verzameling van potten die via verschillende handelaren uiteindelijk in Amarna belandden (in dat geval zou

Afb. 7: Een stijgbeugelvaas uit Amarna.

men een meer diverse herkomst verwachten). Daarnaast is het ook de eerste keer dat Myceens aardewerk in zo grote getale in Egypte is aangetroffen (er werd sporadisch wel eens een Myceense vaas in Egypte geïmporteerd, maar het aantal Myceense vazen vóór Amarna is op een hand te tellen).

Zoals gemeld betreft het hier opslagpotten, en de vraag rijst wat de inhoud van deze Myceense keramiek dan is geweest. Chemische analyse heeft uitgewezen dat dergelijke vazen vooral werden gebruikt voor de opslag van al dan niet geparfumeerde olijfolie — een exportproduct dat we ook kennen uit de Myceense Linear B tabletten uit het paleis van Pylos in de zuidwestelijke Peloponessos. Het is niet onwaarschijnlijk dat de Egyptische elite van Amarna zich interesseerde voor olijfolie: we weten dat olijfolie in de oudheid werd gebruikt als zeep of duur parfum, en het lijkt er op dat vooral Myceense geparfumeerde olijfolie een bijzonder geliefd luxeproduct was. In het droge Egypte zelf groeiden tot op dat moment nog geen olijfbomen, en olijven zijn dan ook nauwelijks geattesteerd in eerdere perioden. In Amarna, echter, is er een ware ‘explosie’ van olijven: olijfstenen zijn gevonden in een arbeidersdorp in de buurt van de stad (waar de arbeiders woonden die de koninklijke graven

Afb. 8: Een fresco uit Amarna met een olijvenboom.

bouwden) terwijl op de muur van de grote tempel van de zonnegod een afbeelding te zien was van Achnaton die een olijftak aan zijn god offert. Daarnaast is er een halskrans van olijftakken gevonden in een huis te Amarna, terwijl op een fresco uit Amarna een gedetailleerde weergave te zien is van een olijfboom (zie afb. 8). De explosie van olijven in de iconografie, in de paleobotanie en de gelijktijdige explosie van Myceense keramiek — zoals vermeld opslagpotten voor olijfolie — doet vermoeden dat (geparfumeerde) olijfolie, en mogelijk zelfs stekjes van olijfbomen, als exotische producten van Mycene naar Egypte werden gebracht. Hier geldt dus weer: het ging om de symboliek van de uitwisseling van giften — niet om de economische voordelen er van. De olijf en met name geparfumeerde olijfolie was iets nieuws voor Egypte, kwam van ver, en kon dus uitstekend gebruikt worden als gift bij het ‘oliën’ van de diplomatieke betrekkingen.

Dat neemt niet weg dat een aantal vragen blijven staan. Wie gebruikte de Myceense olijfolie; wie zou er interesse hebben gehad in de import van een exotische plant — dus niet de zaden: olijven moet je stekken — en waarom juist op dat moment en dan ook nog eens uit Griekenland (terwijl olijven ook uit de Levant konden worden verkregen)?

Alles wijst er op dat de interesse voor de olijf en, zoals ik straks zal uitleggen, eigenlijk heel veel zaken die uit Griekenland kwamen, plotseling van groot belang werden geacht door de Egyptische elite, en dan met name de groep rondom de koning zelf. Een prachtig voorbeeld van het belang dat de farao zelf in de olijf stelde is het eerder genoemde reliëf van Achnaton die een olijftak aan de zonnegod offert. Maar misschien nog wel een beter voorbeeld is het graf van de beroemdste farao van allen: Toetanchamon — waarschijnlijk de zoon van Achnaton. Zowel op de sarcofaag als er omheen zijn verschillende rouwkransen van olijlbladeren gevonden, hetgeen er op wijst dat de Egyptenaren op dat moment blijkbaar de beschikking hadden over relatief verse olijlbladjes. Bovenal is dit natuurlijk een duidelijk teken dat de olijf — voor welke reden dan ook — van groot belang werd geacht in de koningsiconografie en ideologie. Het betreft hier niet slechts olijlbladjes, maar ook olie. Zoals ik al zei waren de Myceense opslagpotten die in Amarna waren gevonden uitzonderlijk vanwege de grote hoeveelheid, de homogene herkomst en het feit dat ze eigenlijk de eerste grote hoeveelheid van Myceens materiaal in Egypte voorstellen. Wat echter ook opvalt is de context waar de potten zijn gevonden. De stad Achetaton bestond uit een aantal districten: in het noorden de noordelijke voorstad, in het centrum de centrale stad en in het zuiden de zuidelijke voorstad. Deze drie districten, alsmede een aantal paleizen aan de rand van de stad werden met elkaar verbonden door een lange weg, waarover de koning dagelijks van zijn privépaleis naar de centrale stad reed. In de centrale stad lag het officiële paleis, waar staatszaken werden afgehandeld, en de grote tempel voor de zonnegod Aton (naar wie de stad is genoemd). Ook lagen hier de militaire barakken, en de archieven. En het is nu juist in dit gedeelte van de stad, waar men niet zozeer woonde, maar waar alle belangrijke ‘ministeries’ van Egypte lagen, dat het grootste deel van de Myceense vazen in Achetaton is gevonden. Hoewel het moeilijk blijft om het exacte gebruik van de olijfolie die in deze vazen was opgeslagen na te gaan, blijkt uit de uiterst ‘koninklijke’ context van de vazen wél dat Myceense olijfolie een product voor de elite was.

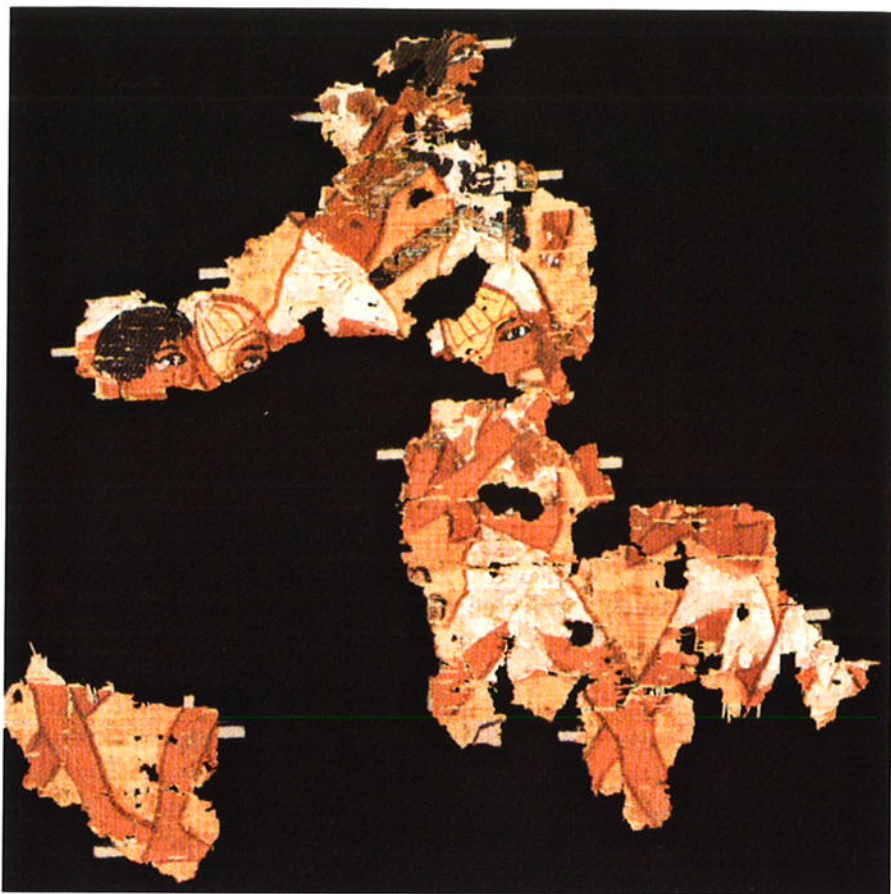
Specialisten overzee

We hebben gezien dat olijven, olijftakjes en olijfolie zeer werd gewaardeerd door de Egyptische elite, maar het blijft nog onduidelijk waarom de olijf nu juist tijdens de regering van Achnaton, in de zogenaamde Amarna tijd, populair werd, en niet al ver daarvoor. Eén van de redenen waarom de olijf juist toen zo werd gewaardeerd kan zijn geweest dat de olijf

geassocieerd werd met heel andere zaken, die ook uit de Myceense wereld kwamen. Olijfolie is mogelijk niet het enige dat onder het bewind van Achnaton vanuit Griekenland naar Egypte kwam. In een kleine kapel in Amarna, waarschijnlijk bestemd voor de koningscultus, zijn fragmenten van een papyrusrol aangetroffen, met een tekening van een schermutseling tussen Libysche en Egyptische soldaten. De Egyptische troepen worden bijgestaan door een aantal strijders die men heeft geïdentificeerd als Myceners, waarbij vooral de karakteristieke helm, opgebouwd uit de slagstanden van everzwijnen, niet slechts doen denken aan de Griekse helmen in de Ilias van Homeros, maar ook aan een evertandhelm die is gevonden in een graf bij het dorpje Dendra, niet ver van Mycene. Hier komt de theorie van Cline weer om de hoek kijken, waarbij de contacten tussen Egypte en Mycene niet slechts de uitwisseling van luxeproducten behelsden, maar ook de uitwisseling van specialisten, zoals elite troepen. Saillant detail hierbij is dat naast de papyrus fragmenten een complete Myceense pot werd gevonden (zie afb. 9).

De introductie van de olijf in Egypte kan dus worden gezien in een veel breder perspectief, waarbij Egypte de banden met de Myceense Griekenland in bredere zin aan het aanhalen was, en daarbij niet uitsluitend de import van olijven op het oog had. Wel was het zo dat de olijf een makkelijk symbool was waarmee de Egyptische elite deze verre overzeese contacten zichtbaar kon maken aan het Egyptische volk, en aan de Egyptische goden. De olijf zou dus zeker ook een symbolische betekenis kunnen hebben gehad. Maar zonder meer waren er ook praktische voordelen verbonden aan de import van olijven en met name olijfolie. Ik heb het eerder al kort gehad over het gebruik van olijfolie, bijvoorbeeld in de keuken, of als een soort parfum. Maar recentelijk heeft de Britse archeologe Penelope Mountjoy (Mountjoy & Mommsen 2000) voorgesteld dat de olijfolie — al dan niet geparfumeerd — mogelijk ook werd gebruikt om bijvoorbeeld de manen van paarden mooi glanzend te maken of om kostbare gewaden een bepaalde glans te verlenen. Vooral die laatste suggestie is niet zo bizar als misschien gedacht wordt: uit Lineair B teksten blijkt dat de Myceners zelf ook olijfolie gebruikten voor de bewerking van kledij. Een andere mogelijkheid is dat de olijfolie, al dan niet geparfumeerd, werd gebruikt als brandstof.

Egyptische teksten geven zelf mooi aan hoe de olijf kon worden gebruikt: in een tekst uit (en over) de regering van Ramses III wordt twee keer gerefereerd naar olijven (de vruchten -niet de olie) als gift aan de god Amun-Re. Bovendien staat in de tekst het volgende:

Afb. 9: *Myceense soldaten op een papyrus uit Amarna* (British Museum).

Ik (koning Ramses III) maakte voor U (de God Amun-Re) olijflanden in Uw stad (de stad Heliopolis, waar een groot heiligdom voor Amun-Re stond), en rustte deze uit met tuinmannen en talloze mensen, om zuivere olie te maken —de beste in Egypte— zodat het vuur in Uw verheven huis brandend kan worden gehouden.

(Papyrus Harrus I, vertaling gebaseerd op Breasted 1906, deel 3, 239)

Er zijn aanwijzingen dat deze overzeese contacten in stand bleven tot aan het einde van de Myceense wereld, rond 1200 v. Chr. Een fragment van een evertand, met de perforaties voor bevestiging aan een helm nog duidelijk zichtbaar, is aangetroffen in de latere hoofdstad van Egypte, Pi-ramesse in de delta, terwijl tijdens recente opgravingen in een nederzetting op het

Griekse eiland Salamis een fragment van een borstbepantsering werd gevonden waarop de naam van de Egyptische koning Ramses II was gestempeld. Wellicht behoorde het kuras toe aan een Myceense krijger die, na jaren in buitenlandse dienst, uiteindelijk zijn pensioen in zijn vaderland heeft doorgebracht. Olijven lijken ook tot aan het einde van de Bronstijd door de Myceners te zijn geëxporteerd. Zoals verteld werd de sarcofaag van Toetan-chamon, de opvolger van Achnaton, getooid door verschillende halskragen van olijftakjes, terwijl Myceense stijgbeugelvazen tot aan het einde van de Bronstijd in Egypte werden geïmporteerd. Zelfs op de muren van het graf van Ramses III, de farao die Egypte door de storm der Zeevolkeren leidde, staan nog Myceense stijgbeugelvazen afgebeeld.

Kort samenvattend hoop ik te hebben aangetoond dat contacten tussen de Myceense wereld en Egypte, in elk geval geregeld, van een diplomatieke aard waren. Daarbij deden de Myceners gewoon ‘mee’ met de gebruiken die bij de uitwisseling van giften hoorden, dat wil zeggen, zij wisselden exotica uit. Hieronder vielen kostbare metalen vazen, maar ook geparfumeerde olijfolie, en mogelijk zelfs elitetroepen. Wat de Myceners hiervoor terug krijgen is moeilijker aan te tonen, maar het Egyptische goud lijkt een reële mogelijkheid.

Andere grootmachten: contacten met Hatti

Als we aannemen dat ik gelijk heb met wat ik hierboven heb beweerd, en dat er inderdaad diplomatieke contacten waren tussen Myceens Griekenland en Egypte, hoe moeten we Mycene dan bezien in een breder kader; als onderdeel van een veel groter netwerk van internationale contacten tussen de grootmachten van de oude Oriënt? Eerder heb ik er al bij stilgestaan dat de Myceense wereld opvallend afwezig is in het Amarna archief, en dat hetzelfde in zekere zin ook geldt voor archieven elders in het Nabije Oosten. Er is echter één uitzondering, en dat is het archief van Boghazköy, het oude Hattusa, de hoofdstad van de Hettieten. Hier zijn een aantal kleitabletten gevonden, die refereren naar een land ‘Ahhiyawa’, hetgeen waarschijnlijk moet worden gezien als de Hettitische aanduiding voor het bekendere Griekse ‘Achaea’: Griekenland. Lange tijd was er grote discussie over deze identificatie — die al in de 20er jaren van de 20 eeuw door de Zwitser Emil Forrer werd voorgesteld — en nog steeds zijn er een aantal wetenschappers die uiterst sceptisch tegenover de gelijkstelling van Ahhiyawa met Achaea staan. In een artikel uit 1998 heeft de Britse Hettitoloog Hawkins echter aangetoond dat, door een nieuwe interpretatie van

een grensinscriptie in de buurt van Ephese (de zogenaamde Karabel Pas inscriptie), Ahhiyawa niet op het Anatolische vasteland kan hebben gelegen, en daarom waarschijnlijk in het Aegeïsche gebied moet worden gezocht. Daarmee (maar er zijn nog veel meer argumenten) lijkt de discussie nu besloten ten faveure van de Ahhiyawa = Achaea identificatie.

Uit een — helaas nogal klein — aantal Hettitische teksten blijkt dat de Hettieten vanaf ongeveer 1400 voor Christus in contact hebben gestaan met mensen uit Ahhiyawa. De laatste Hettitische tekst over Ahhiyawa dateert uit ongeveer 1220 v. Chr. Hoewel de contacten soms van een vreedzame aard lijken te zijn geweest (zo word er in een tekst gemeld dat de koning van Ahhiyawa een godenbeeld naar Hattusa stuurt om de zieke Hettitische koning goddelijke ondersteuning te geven), was het merendeel van de contacten van een veel gespannener aard, waarbij zowel Ahhiyawa als de Hettieten aanspraak maakten op gebieden aan de westkust van Anatolië.

De problematische aard van de contacten tussen de Hettieten en Ahhiyawa blijkt al gelijk bij de eerste ontmoeting tussen beide volkeren die is overgeleverd. Het betreft een Hettitisch ‘rapport’ over de lotgevallen — noem het maar de intriges — van een Hettitische vazal in west Anatolië: Madduwatta. De tekst is opgesteld ten tijde van de regering van koning Arnuwanda, in het eerste kwart van de 14^e eeuw v. Chr., maar refereert naar gebeurtenissen ten tijde van de regering van Arnuwanda’s vader, koning Tudhaliya.

Attarissiya, de man van Ahhiya, heeft jou, Madduwatta, uit je land verjaagd. Vervolgens viel hij je lastig en bleef je achtervolgen. En hij zocht een slechte dood voor jou, Madduwatta. Hij zou je hebben gedood, maar jij, Madduwatta, vluchtte naar de vader van Zijne Majesteit, en de vader van Zijne Majesteit heeft jou van de dood gered. Hij heeft voor jou afgerekend met Attarissiya. Anders had Attarissiya je niet met rust gelaten en hij zou je hebben gedood.

We hebben het hier dus over Myceense invallen in west Anatolië, waarbij de Myceense vorst Attarissiya een locale vorst Arnuwanda het leven dusdanig zuur maakt dat deze zich onderwerpt aan de koning der Hettieten, en om diens bescherming vraagt. Die krijgt hij, maar de problemen duren voort:

Maar later kwam Attarissiya, de man van Ahhiya (een vroege variant van ‘Ahhiyawa’), en hij was erop uit jou te doden, Madduwatta. Maar toen de vader van Zijne Majesteit dit hoorde, stuurde hij Kisnapili (een generaal), infanterie en strijdagens ten strijde tegen Attarsiya. En jij, Madduwatta, stond wederom niet op tegen Attarissiya, maar liet het tegenover hem afweten. Toen deed Kisnapili voor jou.. uit Hatti snellen. Kisnapili leverde strijd tegen Attarissiya. 100 [strijdwagens en ... infanterie] van Attarissiya.. En zij vochten.

Een generaal van Attarissiya werd gedood, en een generaal van ons, Zidanza, werd gedood. Toen wendde Attarissiya zich af(?) van Madduwatta en hij ging weg naar zijn eigen land. En men installeerde Madduwatta wederom op zijn plaats.

(vertaling gebaseerd op Beckman, Bryce & Cline 2011: 71, 81)

Het einde van het verhaal van Madduwatta is niet geheel bekend. Uit een aansluitende passages blijkt dat Madduwatta zich later verzoende met Attarissiya, en met hem het eiland Cyprus plunderde —dit tot grote ergernis van de Hettitische koning. De bemoeienis van Ahhiyawa in west Anatolië werd, gedurende de 14^e en 13^e eeuw, alleen maar sterker. De teksten maken gewag van militaire steun van Ahhiyawa aan de zogenaamde Assuwa federatie; een verzameling van west Anatolische landen die probeerden de toenemende Hettitische invloed in de regio te stuiten. Bovendien wijzen de teksten erop dat de koning van Ahhiyawa in de 14e eeuw ook daadwerkelijk direct gezag uitoefende over in elk geval één land in de regio: Millawanda. Millawanda is vrijwel zeker de Hettitische spelling van wat later als de grote Griekse stad Milete bekend stond. Maar het bewijs voor Myceense inmenging in west Anatolië gaat verder dan de teksten alleen. Zelfs als de Hettitische teksten niet hadden aangegeven dat de Ahhiyawa — Myceense Grieken dus — controle hadden over Milete, dan hadden we dit wel door de archeologie geweten. Zoals hierboven al werd opgemerkt, hebben opgravingen aangetoond dat Milete, dat al sinds de 15^e eeuw bewoond werd door mensen met een duidelijke Minoïsche (dus Kretenzische) culturele achtergrond, rond 1400 v. Chr., ten tijde van de invallen van Attarissiya, van karakter veranderde en duidelijk Myceenser werd. Myceense invloed, in de vorm van keramiek, pottenbakkers ovens, huizen en zelfs grafarchitectuur werd in de jaren daarna alleen maar sterker, tot op het punt dat het waarschijnlijk lijkt dat de stad gewoon ‘Myceens’ was.

We kunnen er dus vanuit gaan dat de Myceners en de Hettieten elkaar kenden, maar kunnen we ook aannemen dat er direct contact, misschien zelfs wel politiek contact was? Ik heb eerder al gezegd dat in een Hettitische tekst wordt gemeld dat de koning van Ahhiyawa een godenbeeld stuurde naar de koning van de Hettieten. In elk geval één keer was er dus contact tussen beide vorstenhuizen. Maar ook tijdens de perioden dat er in feite oorlog was tussen de beide rijken, lijken Koninklijke bodes correspondentie van en naar Ahhiyawa en Hatti te hebben gebracht. We weten dit onder andere dankzij een bewaard gebleven kopie van een brief, die door de Hettitische koning Hattusili rond 1250 voor Christus naar zijn collega in Ahhiyawa werd geschreven. De toon van de brief is duidelijk gepikeerd:

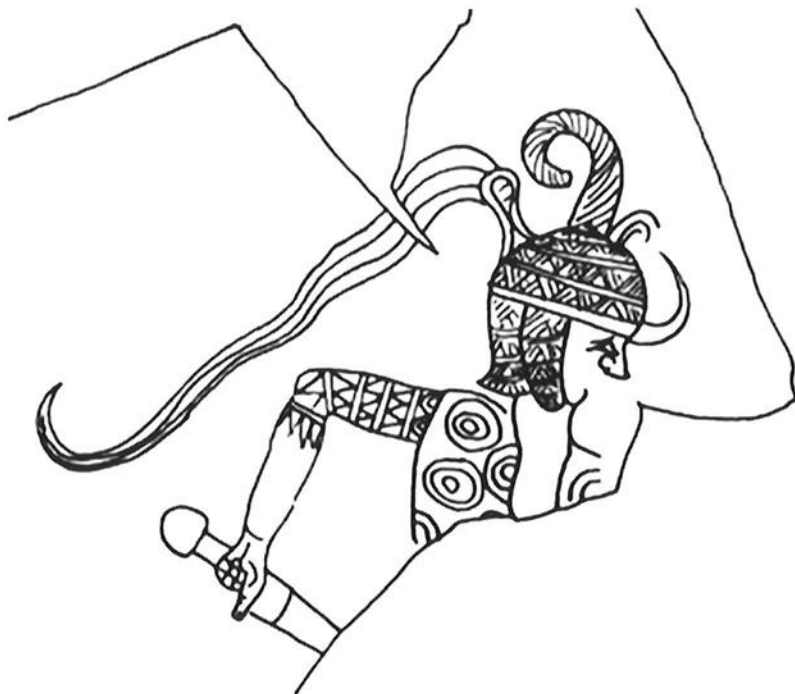
Maar toen de boodschapper van mijn broer (de koning van Ahhiyawa) mij ontmoette, bracht hij geen enkele begroeting noch begroetingsgeschenken voor me mee, maar hij sprak (enkel) als volgt: Hij heeft geschreven naar Atpa... (vertaling gebaseerd op Beckman, Bryce & Cline 2011:105)

We hoeven er nu niet bij stil te staan wie Atpa was (hij was de stadhouder van Millawanda): het punt is dat uit deze passage duidelijk blijkt dat de koning van Ahhiyawa diplomatieke contacten onderhield met de koning van de Hettieten, maar in elk geval bij deze gelegenheid geen dure cadeautjes heeft meegestuurd (zoals gebruikelijk was bij diplomatieke correspondentie —we hebben dat al in het geval van Egypte gezien). Ondanks dit gebrek aan fatsoen benadrukt de koning van de Hettieten dat zijn Myceense collega hem na aan het hart lag: even later in de brief heeft hij het over persoonlijke betrekkingen (zo heeft de broer van de koning van Ahhiyawa in de strijdswagen van de koning der Hettieten gereden) en bovendien noemt hij de koning van Ahhiyawa ‘zijn broer’ en, later in de tekst, ‘Grootkoning’. In de ogen van de Hettitische koning was Ahhiyawa, ten tijde van het schrijven van deze brief, dus een land waar rekening mee moest worden gehouden, en waarvan de koning als gelijke van de koning der Hettieten werd benaderd.

Al met al lijkt er dus genoeg reden te zijn om aan te nemen dat ook de Hettieten diplomatieke contacten onderhielden met de Myceense Grieken, hoewel deze niet altijd even ‘warm’ lijken te zijn geweest als die met Egypte. In dat kader valt te noemen dat Myceens aardewerk, zo veelvuldig gevonden aan de kusten van de oostelijke Middellandse Zee en in Egypte, nauwelijks is aangetroffen in Hettitische steden (hoewel er wel wat materiaal bekend is uit Hattusa). Maar dit kan ook het gevolg zijn van het povere archeologische bestand. Vice versa geldt overigens ook dat er weinig Hettitisch materiaal is gevonden in Myceense centra — en overigens ook in Egypte, waar de Hettieten ook nauwe contacten mee hadden. De goederen die werden uitgewisseld als onderdeel van de internationale diplomatie met de Hettieten zijn mogelijk van vergankelijk materiaal geweest, of van metaal (dat later is omgesmolten). Dat de archeologen ze niet vinden, wil dus niet per se betekenen dat ze er niet zijn geweest. (afb. 10)

Conclusie

Concluderend hebben we goede aanwijzingen dat de Myceense wereld nauwe betrekkingen onderhield met twee belangrijke, grote rijken van het Oude Nabije Oosten; te weten het rijk der Hettieten en Egypte. In elk geval

Afb. 10: Graffito van een Myceense krijger op een potscherf uit Hattusa (Tekening: Jorrit Kelder).

zo nu en dan bestonden die betrekkingen uit formele, diplomatieke contacten, waarbij luxe goederen, zoals kostbare olijfolie en olijfbomen, werden uitgewisseld. De vraag die open blijft staan is waarom Egypte de Myceners als Tanaju, en de Hettieten de Myceners als Ahhiyawa betitelden. In dat kader verdient het om te wijzen op de latere, Homerische traditie, waarin de Griekse legers voor Troje afwisselend als Achacërs en Danaoi werden aangeduid. Het is zeker niet uit te sluiten dat die traditie haar oorsprong vindt in de Late Bronstijd.

Literatuur

- Beckman, G., T. Bryce, T en E. Cline 2011, *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta.
 Breasted, H. J, 1906, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest* (5 delen), Chicago.
 Bryce, T. 2003, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Londen.

- Bryce, T. 2005, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Cline, E. H. 1998, Amenhotep III, the Aegean and Western Anatolia, in: E. H. Cline & D. O'Connor (eds), *Amenhotep III, Perspectives on his Reign*, Ann Arbor, 236-250.
- Kelder, J. 2004, Mykene, Griekenland, Ahhijawa en de Oriënt, *Phoenix* 50/3, 121-131.
- Mountjoy, P. en H. Mommsen 2000, Mycenaean Pottery from Qantir-Piramesse, Egypt, *Annual of the British School at Athens* 96: 123–55.

“ZE KOMEN MET TRIBUUT OP HUN RUGGEN” DE EGYPTISCHE VISIE OP GESCHENKENUITWISSELING MET HET BUITENLAND

BEN HARING

Inleiding

Op de zogenaamde ‘poëtische stèle’ van Toetmose III (zie afb. 1) uit de tempel van Karnak wordt de koning als volgt toegesproken door zijn vader, de god Amon-Re:

Er zijn geen opstandelingen tegen u, zover de hemel reikt; ze komen met tribuut op hun ruggen, gebogen voor uw majesteit, zoals ik heb bevolen (Stèle Cairo CG 34010, regels 11-12).

Deze passage past in een bekende traditie van Egyptische farao’s die in hun teksten aangeven dat ze de goddelijke orde (*maät*) succesvol handhaven, niet alleen in Egypte zelf, maar ook daarbuiten. In koninklijke inscripties van het Nieuwe Rijk (ca. 1550-1070 vóór Christus), waartoe ook die van Toetmose behoort, wordt zelfs vooral naar het buitenland verwezen. Het Nieuwe Rijk was het tijdperk bij uitstek waarin Egypte zich militair en politiek liet gelden in omringende gebieden. De militaire expedities van de farao’s hadden uiteenlopende politieke en economische redenen, maar in de tempelinscripties zijn de redenen steevast het verdrijven en uitroeien van vijanden die een bedreiging vormen voor de *maät*. Zo konden nietsvermoedende, vreedzame mensen of groepen in Nubië, de Sinai of in het Syrisch-Palestijnse gebied, die de veroverende farao voor de voeten liepen, in officiële teksten worden bestempeld als vijanden en opstandelingen.

Zo ook op de ‘poëtische stèle’, waar enerzijds wordt gesteld dat er geen opstandelingen zijn, en anderzijds toch weer wel, maar dan als onderworpenen die hun tribuut aan de koning komen aanbieden. Andere teksten voegen nog toe dat dergelijke tribuutbrengers buigen en sidderen voor farao. Het ligt voor de hand dat deze voorstelling van zaken niet altijd overeenkomt met wat er in de politieke realiteit gebeurde, maar vervelend genoeg zijn de Egyptische koninklijke inscripties voor veel gebeurtenissen onze enige bronnen van informatie. En hierin worden feitelijke gebeurtenissen meestal gereduceerd tot stereotypen, die niet beogen een historisch verslag aan nieuwsgierigen te geven, maar de geschiedenis als volmaakt en

Afb. 1: De 'poëtische stèle' van Toetmose III (CG 34010), zo genoemd naar de refreinvorm van de regels 13–22, duidelijk zichtbaar op de foto. Naar P. Lacau, *Stèles du Nouvel Empire* (Cairo 1909-1957), Pl. VII.

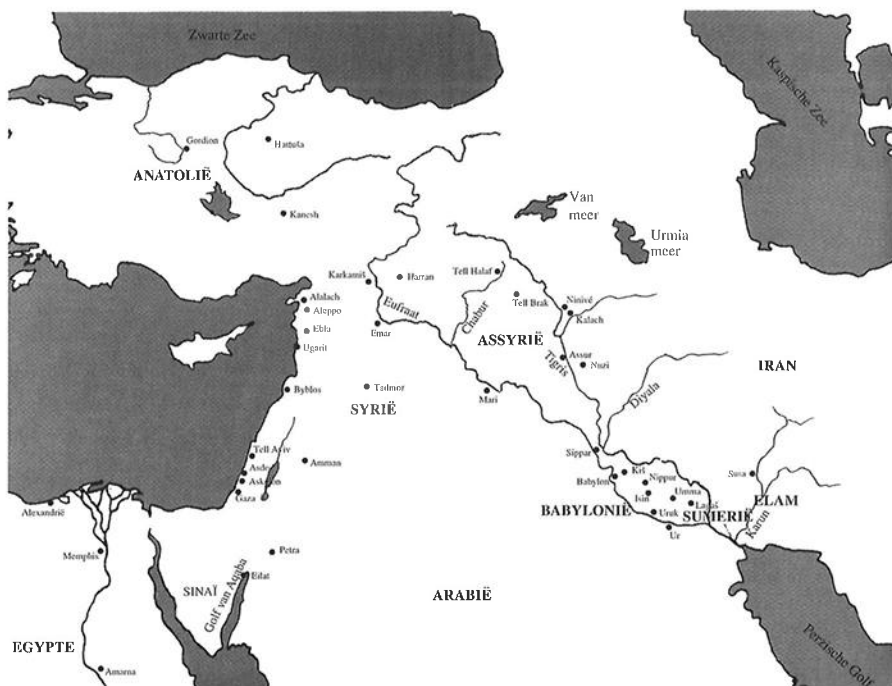
onveranderlijk te presenteren en te vieren. Toch maken bronnen van andere aard met betrekking tot dezelfde gebeurtenissen het soms mogelijk, de Egyptische zienswijze historisch te nuanceren. Hieronder zal dit in kort bestek voor twee episoden uit de internationale geschiedenis van het oude Midden Oosten worden geprobeerd.

Egypte en Byblos in de 19de-17de eeuw v. Chr.

Al vanaf de late prehistorie zijn contacten tussen Egypte en de Levant ('Syrië-Palestina') archeologisch aantoonbaar, met name in de uitwisseling van goederen. Zo is aardewerk uit Syrië en de zuidelijke Levant aangetroffen in Egyptische graven van het late vierde millennium v. Chr. Omgekeerd is Egyptisch stenen vaatwerk uit het derde millennium gevonden in diverse Levantijnse plaatsen, zoals Byblos en Ebla (zie afb. 2). De Levant was voor Egypte economisch aantrekkelijk; hiervandaan kwamen onder meer kostbaar hout, olie, wijn, koper en zilver. Deze producten werden door handel, soms ook door plundering verkregen: incidentele militaire campagnes worden vermeld in koninklijke en particuliere inscripties uit het Oude en Middenrijk.

Een bijzondere relatie onderhield Egypte met de havenstad Byblos. Hier zijn Egyptische objecten uit de vroegste eeuwen van de geschiedenis gevonden; een stuk vaatwerk vermeldt de naam van koning Chaschemoei (rond 2700 v. Chr.). Gedurende het late Middenrijk (19de-17de eeuw) onderhielden de vorsten van Byblos betrekkingen met de Egyptische koningen. In de stenen sarcofaag van koning Abisjemoe van Byblos zijn kostbaarheden gevonden, waaronder een vaas van obsidiaan en goud met de naam van de Egyptische koning Amenemhat III. In het graf van Abisjemoe's zoon, Ipisjemoe-abi, lag een kistje van dezelfde materialen, met de naam van Amenemhat IV. Waren deze kostbaarheden geschenken ter bekrachtiging van de politieke of economische relaties tussen Egypte en Byblos?

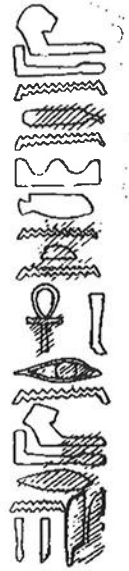
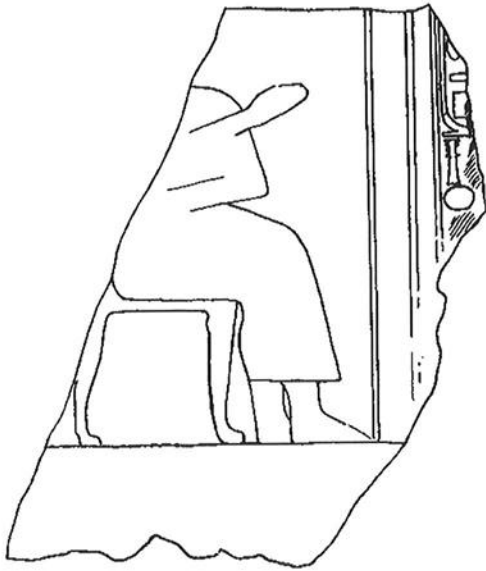
De vorsten van Byblos lieten zich op lokale monumenten afbeelden in Egyptische stijl, en in hun inscripties (in de Egyptische taal en hiërogliefen!) noemden zij zichzelf *hati-a* “burgemeester” van Byblos. Zo is een reliëf bewaard waarop Jantin van Byblos te zien is (zie afb. 3), zittend met vóór hem de restanten van twee kolommen hiërogliefen. De linker kolom vermeldt “de burgemeester van Byblos, Jantin, opnieuw levend, zoon van de burgemeester Rin, waarachtig van stem”. Van de rechter kolom zijn slechts enkele tekens bewaard; genoeg echter om de Egyptische naam

Afb. 2: Kaart van het Oude Midden Oosten. Ontleend aan de kaart bij Phoenix 44/2-3 (1998).

“Nefer[ho]tep” in een cartouche (ovaal kader voor koningsnamen) te kunnen reconstrueren. Daarmee lijkt Jantin een tijdgenoot te zijn geweest van een Egyptische koning met de naam Neferhotep. We kennen drie koningen met die naam in het late Middenrijk.

In teksten uit Egypte zelf wordt de titel *hati-a* in deze periode gebruikt voor bestuurders van steden en de districten waarvan deze steden de centra waren. De “burgemeesters” waren dus eerder een soort provinciebestuurders; inderdaad lijken de Egyptische stadsdistricten het equivalent van onze provincies te zijn. Betekent dit nu dat Jantin een bestuurder was in een Egyptisch provinciaal systeem, met andere woorden: dat Byblos een Egyptische provincie was? Zeer waarschijnlijk niet. Gelukkig worden de vorsten van Byblos niet alleen genoemd in hiërogliefeninscripties uit Byblos zelf, maar ook in spijkerschriftteksten uit het oostelijker gelegen Mari, aan de Eufraat (zie afb. 2). De paleisadministratie van Mari heeft een omvangrijke hoeveelheid kleitabletten nagelaten. Hierop vinden we ook mededelingen over betrekkingen met andere staten, waaronder Byblos. Zo wordt een koning van Byblos met de naam Jantin-Chammoe genoemd in een lijst van

Afb. 3: Reliëf van Jantin uit Byblos (naar P. Montet, *Kémi* 1 (1928), 91). De hiërogliefen uit de kolom direct naast de zittende figuur zijn uiterst rechts weergegeven.

geschenken aan Zimrilim,¹ koning van Mari en tijdgenoot van Hammoerabi van Babylon; daarmee levend in ongeveer dezelfde periode als Amenemhat III en IV (rond 1800 v. Chr.) en de koningen Neferhotep (18de/17de eeuw v. Chr.). Het is zelfs niet uitgesloten dat Jantin-Chammoe dezelfde persoon was als de Jantin die we van het reliëf uit Byblos kennen.²

Jantin-Chammoe blijkt de schenker te zijn geweest van een kostbare gouden vaas aan Zimrilim; wellicht was dit een geschenkenuitwisseling tussen koningen zoals die ook tussen Byblos en Egypte plaatsvond. Van belang is dat Jantin-Chammoe hier uitdrukkelijk “koning” wordt genoemd (Soemerisch gespeld als loegal; Babylonisch uitgesproken als sjarroe), en niet bestuurder van Byblos namens de Egyptische koning. Ervan uitgaande dat de politieke status van Byblos in de loop van de 18de en 17de eeuw dezelfde is gebleven, betekent dit waarschijnlijk dat Jantin van het reliëf uit

¹ Zie M. Guichard, *La vaiselle de luxe des rois de Mari*, 2005, 461, 8’.

² Aangezien Egyptische hiërogliefen slechts medeklinkers noteren, staat er op het reliëf uit Byblos eigenlijk alleen maar J-n-t-n. In de versie “Jantin”, die doorgaans in de vakliteratuur wordt gebruikt, zijn de klinkers ingevuld van de naam Jantin(-chammoe) zoals we die kennen uit het spijkerschrift, dat wel klinkers weergeeft. In deze vocalisatie klinkt dus al de wens door om de twee personages aan elkaar gelijk te stellen...

toenadering plaats: nu waren het de vorsten van Mitanni die “met hun tribuut op hun ruggen” in Egypte om vrede kwamen smeken. Althans, in de officiële Egyptische visie op de zaken. In feite zal er sprake zijn geweest van meer gelijkwaardige betrekkingen en dito geschenken-uitwisseling, en het is jammer dat we niet beschikken over teksten van Mitanni zelf die dit idee zouden kunnen bevestigen. Het is echter veelzeggend dat de farao's Toetmose IV en Amenhotep III trouwden met Mitanni-prinsessen.

De gewenste bevestiging van diplomatieke banden met Mitanni en andere mogendheden vinden we nog een generatie later, in het kleitabletten-archief van el-Amarna (de Amarnabrieven). El-Amarna is de plek van het vroegere Achetaton, de “Horizon van Aton”, de residentiestad van farao Achnaton, die ca. 1350 v. Chr. zijn regering begon als Amenhotep IV. Zijn religieuze revolutie maakte de zonnescijf (Aton) op den duur tot de enige officiële godheid. De koning veranderde zijn naam in Achnaton, en stichtte de nieuwe hoofdstad Achetaton. Onder de vloer van één van de regeringsgebouwen in deze stad werd een afgedankt archief van kleitabletten begraven. Van dit archief zijn 382 tabletten teruggevonden, de meeste hiervan zijn brieven uitgewisseld tussen de Egyptische koning en andere vorsten van het Midden Oosten, overwegend in het Babylonisch.⁴ De vroegste tabletten zijn naar men denkt te dateren in de laatste jaren van Achnatons voorganger, Amenhotep III; de laatste teksten kunnen in het begin van Toetanchamons regering zijn geschreven.

De buitenlandse correspondenten zijn te verdelen in twee categorieën, die ook in de oudheid als wezenlijk verschillend werden gezien en behandeld. Enerzijds waren er de vorsten van de Levantijnse stadstaten die in Egypte's invloedssfeer lagen. Het is moeilijk om hun precieze politieke status te omschrijven: vazalschap, protectoraat? Duidelijk zijn echter hun onderdanige houding, en de verplichtingen die ze ten aanzien van Egypte hadden. Ze moesten onder andere voor de veiligheid van Egyptische boodschappers en handelaren zorgen. Bij gelegenheid moesten ze in Egypte hun opwachting maken, en van sommigen werden de zonen in Egypte opgevoed, om daarna hun vaders op te volgen. Een vorm van indirect bestuur dus, waarbij de stadsvorsten sterk aan Egypte gebonden waren. In de kleitabletten heten deze vorsten *chazannoe*, wat in het Babylonisch

⁴ Preciezer gezegd: verschillende vormen van Babylonisch, de Akkadische taal die in deze periode als internationale schrijftaal werd gebruikt (hetgeen ook samenhangt met het gebruik van spijkerschrift en kleitabletten). In zijn oorspronkelijke vorm vinden we deze taal natuurlijk in de brieven uit Babylon. De Levantijnse vorsten bedienden zich van een Babylonisch dat doorspekt was met woorden en grammatica van hun eigen, west-semitische talen; dit wordt aangeduid als Amarna-Akkadisch.

“burgemeester” betekent. Dit doet sterk denken aan de *hati-a* “burgemeester” van Byblos, die anderzijds toch koning was. Sterker nog: tussen de *chazannoe* vinden we ook die van Byblos, naast de “burgemeesters” c.q. koningen van bijvoorbeeld Amoerroe (de regio ingesloten door de Orontes) en Jeruzalem (Oeroesalimmoe, waarvan de Amarnabrieven de oudste vermelding bevatten). Het gebruik van het Babylonische woord *chazannoe* lijkt inderdaad sterk op dat van het Egyptische *hati-a* in die zin, dat het op vorsten van kleine staten sloeg, met een lagere politieke status dan grootmachten als Egypte, Mitanni of Babylon.

De koningen van deze grootmachten noemden elkaar “grote koningen” (*sjarroe raboe*), en “broeders”, want ze spraken elkaar aan als gelijken. In de vakliteratuur worden deze grote koningen samen ook wel aangeduid als “the Club of Great Powers”. Het gaat om de koningen van Egypte, Mitanni, Cyprus, Assyrië, Babylonië, en van de Hettieten — laatstgenoemden overrompelden Mitanni in het tijdsbestek dat door de Amarnacorrespondentie wordt beslagen. Ter wederzijdse versterking van hun status wisselden deze koningen kostbare relatiegeschenken uit: paarden, strijdwapens, voorwerpen van goud, zilver en halfedelsteen.

Opvallend is nu, dat de “grote koningen” (op die van Mitanni na) dezelfde landen vertegenwoordigen als die welke we honderd jaar eerder vinden in de glorieuze inscripties van Toetmose III. Daarin kwamen de koningen van Cyprus, Assyrië, Babylonië en de Hettieten “met hun tribuut op hun ruggen” naar de farao. Het ligt niet voor de hand dat er in de loop van honderd jaar een wezenlijke verandering had plaatsgevonden in de status van deze koninkrijken ten aanzien van Egypte. Eerder lijkt het om een verschil van presentatie te gaan dat te maken heeft met de verschillende soorten van teksten. Egyptische tempelinscripties hebben het over vreemde landen en vorsten als vijanden en overwonnenen, om de rol van de farao als ordehandhaver te benadrukken. De Amarnabrieven vertegenwoordigen een diplomatieke visie waarbij de nadruk wordt gelegd op gelijkwaardigheid. In beide gevallen is sprake van een ‘ideaalvisie’, die niet zonder meer overeenkomt met de politieke realiteit.

Het woord “tribuut” in de tempelteksten lijkt dus op dezelfde goederen te slaan als de “geschenken” van de spijkerschriftbrieven. Het is zelfs zeer goed mogelijk dat de uitwisseling van geschenken tussen koningen reeds het onderwerp was van spijkerschriftcorrespondentie ten tijde van Toetmose III, en misschien zelfs eerder. Zeker is in elk geval dat internationale correspondentie in spijkerschrift niet nieuw was in de Amarnatijd. Spijkerschriftbrieven gevonden in Kamid el-Loz (in de Beqaä-vallei) en Tell el-Hesi (iets ten oosten van Gaza) getuigen van Egyptische bemoeienis

met deze plaatsen, en zijn min of meer gelijktijdig met de Amarnabrieven geschreven. Twee brieven op kleitabletten uit Taänach (niet ver van Megiddo, in Israël) stammen echter uit een vroegere regering, wellicht die van Amenhotep II. En zeer recentelijk is in Tell el-Daba, de plaats van de vroegere Hyksos-residentie Avaris in de oostelijke Nijldelta, een klein fragment van een kleitablet gevonden, dat naar inzicht van Assyriologen afkomstig moet zijn uit Babylonië.⁵ Dat betekent dat de Hyksoskoningen, of de vroegste farao's van het Nieuwe Rijk (die ook een paleis in Avaris hadden), post ontvingen uit Babylon. Daarmee zouden de Amarnabrieven een diplomatieke traditie kunnen vertegenwoordigen die — wat Egypte betreft — al minstens zo oud was als het Nieuwe Rijk. En zou de 'gelijkwaardige' geschenkenuitwisseling minstens even oud kunnen zijn als, ja identiek zijn aan, het imperialistische 'tribuu't'.

Literatuur

- Liverani, M. 1990. *Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C. History of the Ancient Near East Studies I*. Padua.
- Moran, W.L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore en Londen.
- Redford, D.B. 1992. *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*. Princeton, N.J.
- Soldt, W. van. 2001. De internationale betrekkingen in de Amarna-periode. *Phoenix* 47/1-2, 53-68.

⁵ Kamid el-Loz: N. Na'aman, *Ugarit-Forschungen* 20 (1988), 179-193; Tell el-Hesi: W.F. Albright, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 87 (1942), 32-38; Taänach: P. der Manuelian, *Studies in the Reign of Amenophis II*, 1987, 83-90; Tell el-Daba: F. van Koppen en K. Radner, *Ägypten und Levante* 19 (2009), 115-118.

DE RELATIE TUSSEN HATTI EN EGYPTE: EEN KWESTIE VAN GEVEN EN NEMEN

WILLEMIJN WAAL

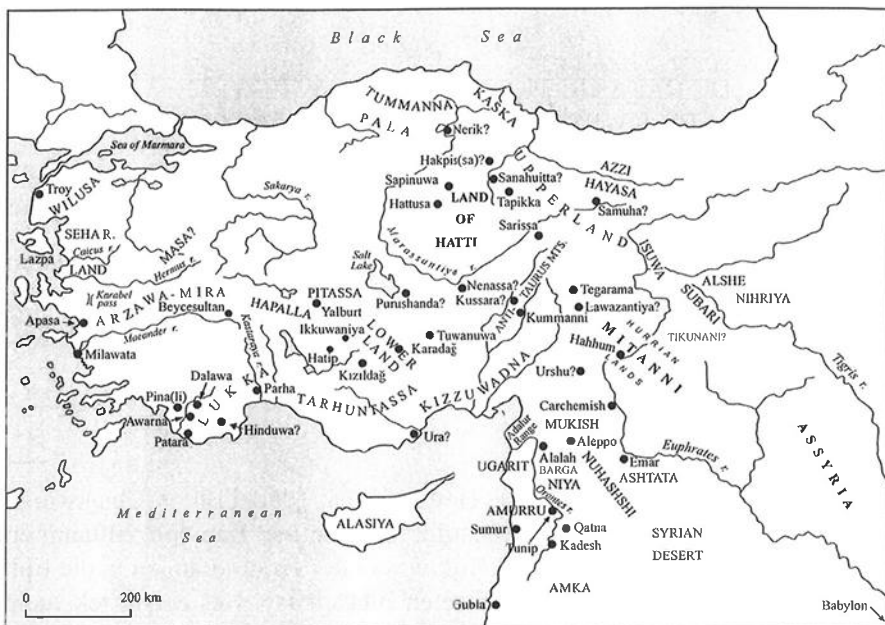
In dit artikel zullen de diplomatieke relaties tussen het Hettitische rijk en het Egyptische rijk worden behandeld, en in het bijzonder de contacten tussen de Hettitische koning Hattusili III en de Egyptische farao Ramses II.

Inleiding

Egypte en Hatti, het rijk van de Hettieten (ca. 1650-1180 v. Chr.) waren twee grootmachten in de Late Bronstijd, tezamen met Babylon, Mitanni en Assyrië (zie afb. 1). Zoals gebruikelijk was onder grootkoningen in die tijd, onderhielden zij diplomatieke contacten met elkaar. Het eerste tekstuele bewijs hiervoor stamt uit het Amarna archief uit Egypte (zie hierover het artikel van Ben Haring), waarin vier (helaas nogal beschadigde) brieven uit de 14^e eeuw v. Chr. van het Hettitische hof aan de Egyptische farao zijn gevonden. De Hettitische koning destijds was Suppiluliuma I (ca. 1350-1322 v. Chr.). De naam van de Egyptische farao aan wie de brieven zijn gericht is niet geheel bewaard gebleven, maar dit moet Amenhotep III of Achnaton geweest zijn.

Al in de periode voor de regering van Suppiluliuma I lijkt er een verdrag te zijn gesloten tussen Egypte en Hatti, het zogeheten Kurustamma-verdrag. Dit verdrag is niet aan ons overgeleverd, maar in latere teksten wordt hieraan gerefereerd. Afgezien van deze goede contacten waren er ook wel strubbelingen tussen beide machten, met name om gebied in Syrië, waar de invloedssferen van beide rijken elkaar ontmoetten.

Een opmerkelijke episode in de relaties tussen beide landen speelt zich af wanneer koning Suppiluliuma een brief ontvangt van de weduwe van de Egyptisch farao, mogelijk de jong overleden Toetanchamon. Omdat haar man is overleden en zij geen zonen heeft, vraagt zij de Hettitische koning in de brief om een zoon, die dan haar man en zo koning van Egypte kan worden. Aanvankelijk reageert Suppiluliuma nogal argwanend op deze brief en hij vermoedt een valstrik; het aanbod is ook bijna te mooi om waar te zijn! Hij stuurt daarom eerst een gezant naar Egypte om poolshoogte van de situatie aldaar te nemen. Dit wantrouwen leidt weer tot ergenis bij

Afb. 1: Het Hettitische Rijk (Bron: Bryce 2005)

de Egyptische weduwe: hoe durft Suppiluliuma aan haar oprechte bedoelingen te twijfelen? Zij schrijft toch niet voor de lol over haar penibele situatie? Nadat zij per brief haar verzoek herhaalt en hem er nogmaals van verzekert dat zijn zoon koning van Egypte zal worden, geeft Suppiluliuma gehoor aan het verzoek. Volgens zijn zoon Mursili, die dit voorval beschrijft in de annalen van zijn vader, deed hij dit omdat het zo'n goedgehartig man was, maar het was natuurlijk ook een buitenkans! Uiteindelijk stuurt hij een van zijn zonen, Zannanza, op weg naar Egypte, die echter tijdens de reis of bij aankomst om het leven komt.¹ Inmiddels is de politieke situatie in Egypte veranderd en heeft Ay de macht gegrepen. Suppiluliuma beschuldigt deze nieuwe farao van de moord op zijn zoon, al is het de vraag of hij hiervoor inderdaad verantwoordelijk was. Als wraak valt Suppiluliuma Egyptisch landgebied aan en neemt krijgsgevangenen mee. Deze actie zal hem nog duur komen te staan: de krijgsgevangenen brengen een epidemie mee naar Hatti, waardoor het land jarenlang zal worden geteisterd.

Deze affaire, die zo mooi had kunnen zijn, leidt uiteindelijk tot een verslechtering van de relaties tussen Hatti en Egypte. Tot een dieptepunt komt

¹ Voor deze affaire, zie het artikel van Theo van den Hout in *Phoenix* 39.3 (1993).

het onder de regering van de kleinzoon van Suppiluliuma, Muwatalli II, die in 1275 v. Chr. tijdens de beroemde slag bij Kadesh tegenover farao Ramses II staat. Beide partijen claimen deze veldslag te hebben gewonnen, vooral Ramses doet dit met verve. In werkelijkheid was deze veldslag waarschijnlijk minder groot dan Ramses ons wil doen geloven en was de uitkomst waarschijnlijk onbeslist. Op de lange termijn lijkt Hatti de overwinnaar te zijn wat betreft grondgebied: Syrisch gebied dat eerder tot Egypte behoorde, viel nu onder Hettitische invloedssfeer.

Hattusili III

Het tijt keert onder de regering van Hattusili III (ca. 1267-1237). Hij was de broer van Muwatalli II en had aan diens zijde gestaan bij de slag bij Kadesh. Hattusili III had tijdens de regeringsperiode van zijn broer Muwatalli veel macht verkregen. Muwatalli had de hoofdstad tijdelijk verplaatst naar het zuiden, naar Tarhuntassa, en het noorden van het rijk aan Hattusili ter besturing gegeven (zie afb. 1).

Als broer van de regerende koning was Hattusili niet voorbestemd om koning te worden. Zijn broer Muwatalli werd, geheel volgens de regels van de Hettitische troonsopvolging, opgevolgd door zijn (tweederangs) zoon Urhi-Tessub. Deze Urhi-Tessub draaide een aantal beslissingen van zijn vader terug. Zo verhuisde hij de hoofdstad weer naar Hattusa en perkte hij de macht van zijn oom Hattusili in. Die was daar bepaald niet gelukkig mee, en ging uiteindelijk de strijd aan met zijn neef. Hattusili kwam als overwinnaar uit deze confrontatie en hij stootte zijn neef Urhi-Tessub van de troon om zelf koning te worden. Dit was niet zoals het hoorde en Hattusili voelde zich als usurpator genoodzaakt zich te rechtvaardigen. In een lange tekst, de zogenaamde ‘Apologie van Hattusili’ doet de nieuwe koning zijn best zijn daden te verantwoorden.

Als onrechtmatige troonsopvolger voelt hij een sterke behoefte aan (internationale) erkenning en zoekt hij goed contact met alle grootkoningen. Dit gaat niet altijd vanzelf, zoals bijvoorbeeld in het geval van de koning van Assyrië. Hattusili verwijt de Assyrische koning Adad-nirari dat hij hem geen felicitatiegeschenken heeft gestuurd bij zijn troonsbestijging:

Toen ik het koningschap aannam, heb jij geen bode naar mij gestuurd. Het is de gewoonte dat wanneer een koning het koningschap aanneemt, de (andere) koningen, zijn gelijken in rang, hem passende begroetingsgeschenken sturen, kleding passend bij het koningschap en fijne olie voor zijn zalving. Maar jij hebt dat vandaag niet gedaan.

(vertaling gebaseerd op Beckman 1996: 149)

Zoals we zien was het gebruik nieuwe koningen te feliciteren met hun aantreden en was dit ook een gelegenheid om 'uit te pakken' met relatiegeschenken. De Assyrische koning heeft dit echter nagelaten. Voor Hattusili was dit extra vervelend en pijnlijk, gezien zijn zwakke 'illegale' positie.

Problematisch voor hem was ook dat zijn neef Urhi-Tessub nog steeds een claim op de troon had. Hattusili had hem, toen hij de macht greep, eervol verbannen naar Noord-Syrië, als gouverneur van de Nuhasse-landen (zie afb. 2). Dit was echter geen goed idee gebleken, aangezien Urhi-Tessub relaties probeerde aan te knopen met de koningen van Babylon en Assyrië. Hattusili besloot zijn neef daarom naar een ander gebied verbannen, ergens aan de kust of overzee naar Cyprus, maar Urhi-Tessub wist te ontsnappen en vluchtte naar Egypte, de aartsvijand van zijn vader Muwatalli! Hoe lang Urhi-Tessub precies in Egypte verbleef is onbekend, maar het is wel duidelijk dat zijn aanwezigheid in Egypte niet werd gewaardeerd door Hattusili en dat dit voor enige wrevel tussen Hattusili en Ramses zorgde.

Contacten tussen Ramses II en Hattusili III

Toen Hattusili de troon besteeg, was Ramses II (1279-1213) al enige tijd aan de macht. Waar Hattusili moest vechten om erkenning, was de positie van de grote farao Ramses II onaantastbaar en onomstreden.

In de archieven van Hattusa is een uitvoerige correspondentie gevonden tussen beide koningen. De meeste brieven zijn logischerwijs geschreven door Ramses aan Hattusili, maar er zijn ook kopieën of ontwerpen gevonden van brieven van Hatti naar Egypte. Bovendien wordt er in de brieven veelvuldig geciteerd uit eerdere correspondentie, waardoor we ook daarover indirecte informatie verkrijgen. Het gaat hier overigens niet alleen om correspondentie tussen Hattusili en Ramses; er zijn ook brieven gevonden van hun echtgenotes, Puduhepa en Nefertari respectievelijk, en andere familieleden. Vooral de Hettitische koningin Puduhepa speelde een belangrijke rol aan het hof. Het huwelijk tussen haar en Hattusili lijkt goed te zijn geweest. Als we Hattusili mogen geloven, schonk de godin Ishtar hun 'de liefde tussen man en vrouw'.

Uitwisseling van geschenken

Zoals gebruikelijk in tijden van vrede was er een regelmatige uitwisseling van gezanten tussen Hatti en Egypte. Bij de brieven werden standaard

Afb. 2: *Mummie van Ramses II* (Cairo Museum)

Afb. 3: *Nefertari, de echtgenote van Ramses II* (Graf van Nefertari, Vallei der Koninginnen)

Afb. 4: *Hattusili III en Puduhepa* (Fraktin-reliëf)

begroetingsgeschenken meegestuurd. Inhoudelijk hebben de brieven vaak niet veel om het lijf, vaak zijn het alleen groeten of gelukwensen. Ze dienen voornamelijk ter bevestiging van de goede relaties en natuurlijk om het sturen en ontvangen van geschenken. Ter illustratie een brief van Nefertari aan Puduhepa:

Aldus Naptera (=Nefertari), Grootkoningin van Egypte
tot Puduhepa, Grootkoningin van Hatti, mijn zus, spreek!

Met mij, jouw zus, gaat het goed en met mijn land gaat het goed.

Moge het met jou, mijn zus, goed gaan en moge het met jouw land goed gaan. Ik heb gehoord dat jij, mijn zus, me hebt geschreven en naar mijn gezondheid informeerde en dat je me schrijft met betrekking tot de verhouding van goede vrede en van goede broederschap die bestaat tussen de Grootkoning, koning van Egypte, en de Grootkoning, koning van Hatti, zijn broer.

De Stormgod en de Zonnegod zullen je verheffen en de Zonnegod zal ervoor zorgen dat vrede zal bloeien en hij zal voor altijd goede broederschap geven tussen de Grootkoning, koning van Egypte, en de Grootkoning, de koning van Hatti, zijn broer. En ook ik sta in een relatie van vrede en zusterschap met jou. Ik heb je hierbij een geschenk gestuurd als begroetingsgeschenk voor jou, mijn zus.

En moge jij, mijn zus, op de hoogste gesteld worden van het geschenk, dat ik jou heb gestuurd onder de hoede van Parihnawa, de koningsbode:

1 zeer bonte halsketting van goed goud, uit 12 strengen bestaand, waarvan het gewicht 88 shekel (bedraagt).

1 geverfde linnen mantel van byssos (= zeer fijn linnen),

1 geverfde tuniek van byssos
 5 geverfde linnen kleden van goede, fijne draad.
 5 geverfde linnen tunieken van goede fijne draad
 Een totaal van linnen kleden: 12 linnen kleden
 (vertaling gebaseerd op Beckman 1996: 129)

Zoals we in deze brief zien wordt vanuit Egypte goud en linnen gestuurd, de belangrijkste exportproducten van dat land. Vooral het Egyptische goud was erg geliefd bij collega-koningen.

Andere voorkomende geschenken waren zilver, sieraden, edelstenen en reukwerk. Een enkele keer werden ook meer exotische dingen meegezonden. Zo stuurt Ramses een aapje aan Hattusili, een diersoort die niet bekend was in Anatolië (zie afb. 5). De Hettieten stuurden op hun beurt paarden die speciaal getraind waren voor strijdwagens naar Egypte. Naast voorwerpen en dieren werden soms ook mensen gestuurd als werkkrachten of voor in het leger.

Over het algemeen wordt er in de Hettitisch-Egyptische correspondentie niet geklaagd over de geschenken, wat we in de Amarna-brieven nogal eens zien. In één geval lijkt er iets te zijn misgegaan met de levering van het cadeau: Hattusili III informeert hoe Ramses een geschenk van hem vond, maar deze blijkt dat nooit te hebben ontvangen.

Aan het Hettitische hof kon er overigens wel eens wat geschoven worden met diplomatieke geschenken voor buitenlandse koningen, zoals blijkt uit het volgende fragment, waarin geschenken die oorspronkelijk bedoeld waren voor Egypte naar de koning van Ahhiyawa worden gestuurd:

wat betreft het diplomatieke geschenk bestemd voor de koning van Ahhiyawa, waarover jij mij schreef, omdat ik er niets van weet — of zijn boodschapper iets heeft gebracht of niet — ik heb een zilveren rhyton en een rhyton van fijn goud van het geschenk bestemd voor Egypte weggenomen en deze heb ik aan hem gestuurd.

(zie ook: Beckman, Bryce & Cline 2011: 147)

Uitwisseling van specialisten

Niet alleen materiële zaken, maar ook kennis werd uitgewisseld, in de vorm van specialisten. Zo weten we dat er in Hattusa Babylonische artsen aanwezig waren. In een brief van Hattusili aan Kadashman-Enlil II van Babylon is sprake van een Babylonische arts die is overleden tijdens zijn verblijf in Hattusa. Verder klaagt de koning van Babylon erover dat er een bezweringspriester en een arts van hem worden vastgehouden in Hattusa. Dit wordt door Hattusili ontkend: Hij weet niets van de bezweringspriester,

Ab. 5: Egyptisch faience beeldje van een aapje uit de Amarna-periode (Brooklyn Museum).

misschien is die dood, maar de arts leeft nog en is getrouwd met een familielid van Hattusili. Als hij terug zou willen naar zijn geboorteland dan mag hij teruggaan, waarmee Hattusili impliceert dat deze arts dat helemaal niet wil.

Naast Babylonische artsen werden er ook Egyptische artsen naar Hattusa gestuurd. Van een omgekeerde situatie, dat wil zeggen een Hettitische arts die naar het buitenland wordt gestuurd hebben we overigens geen voorbeelden; geneeskunde lijkt niet een Hettitisch specialisme te zijn geweest. Er is een geval bekend waarin een Egyptische arts naar Hatti wordt gestuurd om Hattusili te genezen van een oogziekte. In een ander geval verzoekt Hattusili Ramses om een arts om zijn zus Matanazzi een kind te laten krijgen. Deze zus is echter niet meer de jongste, en Ramses kan het niet nalaten Hattusili hier fijntjes op te wijzen:

Wat betreft datgene wat mijn broer mij schreef over zijn zus Matanazzi: “Laat mijn broer iemand sturen om medicijnen voor haar te bereiden, opdat ze misschien kinderen kan krijgen”

Dat is wat mijn broer aan mij schreef. Zeg aan mijn broer: “Nu, ik, de koning, jouw broer, weet van Matanazzi, de zus van mijn broer. Men zegt dat ze 50 of 60 jaar oud is. Het is onmogelijk om medicijnen te bereiden voor een vrouw die al 50 of 60 is om haar kinderen te laten krijgen
(vertaling gebaseerd op Beckman 1996: 138)

Ramses besluit de brief door te geven dat hij een kundige arts en priester sturen. Of die ook in hun missie zijn geslaagd, weten we helaas niet.

Het Vredesverdrag

In 1259 v. Chr. formaliseren Hattusili en Ramses hun goede contacten en sluiten zij een vredesverdrag. Het originele verdrag bestond uit twee zilveren tabletten die werden uitgewisseld. Deze zilveren tabletten zijn niet aan ons overgeleverd, maar van beide kanten zijn er wel kopieën bewaard gebleven: in Egypte is de tekst te lezen op een muur van de tempel van Karnak en het Ramesseum in Egyptische hiërogliefen en in Hattusa hebben we een overgeleverd afschrift op klei (zie afb. 6 en 7). Hiermee is dit het oudst ons overgeleverde internationale vredesverdrag. De versies die zijn gevonden in Hattusa en Egypte komen vrijwel volledig overeen. Het is duidelijk dat het om een uitwisseling is gegaan: op de kleitablet uit Hattusa vinden we de woorden van Ramses, en in de teksten in Egypte die van Hattusili. In de eerste paragraaf wordt het doel van het verdrag uiteen gezet. Het onderste citaat komt van de kleitablet uit Hattusa, en hier is dus Ramses aan het woord:

Het verdrag dat Ramses, geliefd aan Amon, Grootkoning, koning van Egypte, Held] heeft gesloten op een zilveren tablet met Hattusili, Grootkoning, koning van Hatti, zijn broer, om voor altijd grote vrede en grote broederschap tussen hen te bewerkstelligen.

(vertaling gebaseerd op Beckman 1996: 96)

In het verdrag beloven beide koningen onder meer elkaar niet aan te vallen, en elkaar te helpen tegen vijanden van buitenaf. Ook worden er afspraken gemaakt over het uitleveren van vluchtelingen. In veel opzichten verschilt het verdrag weinig van huidige internationale afspraken.

Een diplomatiek huwelijk

In het 34^e jaar van Ramses (1246 v. Chr.) worden de goede contacten nogmaals bezegeld door een huwelijk tussen een dochter van Hattusili en

Afb. 6: kopie van Akkadische versie van vredesverdrag tussen Ramses II en Hattusili III gevonden in Hattusa.

Afb.7: Versie van het vredesverdrag in Egyptische hiërogliefen tussen Ramses II en Hattusili III te Karnak.

Ramses. Zo'n diplomatiek huwelijk vergde heel wat voorbereidingen en aan de heugelijke gebeurtenis ging veel correspondentie vooraf. De onderhandelingen begonnen al in het 31^e jaar van Ramses' regering. De briefwisseling gaat vooral over de bruidsschat en de status die de bruid in Egypte zal krijgen, dit laatste vindt met name Puduhepa belangrijk.

Bij wijze van verlovingsgeschenk werd er olie uitgegoten over het hoofd van de prinses terwijl zij nog in Hattusa was. Dit werd gedaan ten overstaan van een afgevaardigde van de farao, die haar bij deze gelegenheid dan ook meteen kon keuren. In de woorden van Ramses werden op deze dag 'twee grote landen tot één land'.

De Hettitische prinses zal onder meer worden vergezeld door 500 krijsgesvangenen uit het Kaska-gebied, 300 paarden, en runderen en schapen. De Kaska waren een semi-nomadisch volk in het noorden van Anatolië, die de Hettieten behoorlijk wat last opleverden, en die bekend stonden als goede strijders. Uiteindelijk werd Ramses kennelijk wat ongeduldig en schreef dat hij de bruid graag wilde zien. Het antwoord van Puduhepa hierop luidde als volgt:

Wat betreft het feit dat jij, mijn broer, mij als volgt hebt geschreven: 'Mijn zus heeft me geschreven: "Ik zal jou een dochter zenden". Maar je hebt haar achtergehouden en] bent mij nu slecht gezind. Waarom heb je haar nu niet aan mij gegeven? Ik zal je mijn dochter en de bruidsschat geven. En je zult dit (de bruidsschat) niet afkeuren, maar goedkeuren. Maar op dit moment ben ik niet [in staat] haar te geven. Weet ik niet, net zoals jij, mijn broer, ook weet, dat het 'Huis van Hatti' een verplaatst huis is (nl. naar Tarhuntassa ten tijde van Muwatalli – W.W.)? Wat overbleef (na de herlocatie) heeft Urhi-Tessub aan de Grote God gegeven. Aangezien Urhi-Tessub daar (bij jou) is, vraag hem maar of dat zo is of niet!

Met name uit de sneer over de aanwezigheid van Urhi-Tessub, aartsvijand van Hattusili, in Egypte, kan enige ergernis worden opgemaakt. Het lijkt erop dat Puduhepa Ramses ervan verdenkt dat hij niet zozeer uitkijkt naar hun dochter, maar meer naar de bruidsschaten die ze mee zal nemen, terwijl hij toch niet over bezittingen te klagen heeft:

Bezit mijn broer dan helemaal niets? Alleen als de Zoon van de Zonnegod, de Zoon van de Stormgod en de Zee niets bezitten, dan heb jij niets! Maar, mijn broer, jij wil je enigszins verrijken ten koste van mij. Dat is naam en de status van een heer onwaardig.
(zie ook Hoffner 2009: 281-290)

Los van deze ergernissen doet Puduhepa verder haar best de zaak te sussen, en ze verzekert Ramses ervan dat haar dochter het wachten meer dan waard is!

Afb. 8: *Hattusili III die zijn dochter aan Ramses II komt brengen, zoals afgebeeld te Abu Simbel.*
Foto: J. van Dijk.

Hoewel het Ramses te lang duurde lijkt Puduhepa van sommige dingen juist maar al te graag snel af te willen, met name de aan Ramses belofde slaven en het vee, omdat er een voedseltekort in Hatti is.

De uiteindelijk komst van zijn bruid is door Ramses afgebeeld in Abu Simbel (zie afb. 8). Hier komt Hattusili zijn dochter persoonlijk brengen als eerbetoon aan de farao en Ramses doet het voorkomen alsof dit een complete verrassing voor hem is en er geen jaren van onderhandeling aan vooraf zijn gegaan.

Daarop liet hij (Hattusili) zijn oudste dochter halen en een aanzienlijk tribuut dat haar vooraf ging, bestaande uit goud, zilver en talrijk reukwerk, slaven en gespannen zonder einde; runderen, geiten- en schapvee bij tienduizenden - geen limiet was er aan wat zij meevoerden [...]

Tal van bergen zijn ze gepasseerd en moeilijke ravijnen. Nu zij het grensgebied van Uwe Majesteit hebben bereikt, laat troepen en aanzienlijken vertrekken om hen te ontvangen [...]

Als gevolg raakte Zijne Majesteit in vreugde [...] het paleis in blijde stemming, nadat hij deze mysterieuze zaak had vernomen die tot dusver geheel onbekend was geweest in Egypte. Hij zond troepen uit en aanzienlijken om hen ten spoedigste een ontvangst te bereiden.

(vertaling: Borghouts 1983: 21)

Zo'n negen maanden later wordt het kind van Ramses geboren: een dochter. Er volgt een brief met gelukwensen uit Hattusa, al laat Hattusili in een latere brief doorschemeren dat een zoon toch ook wel leuk zou zijn geweest, en vraagt hij Ramses of hij niet ook nog een zoon bij zijn dochter kan verwekken.

Besluit

Hoewel de verhoudingen goed waren, schemeren af en toe wel wat ergernissen door in de brieven. Het is duidelijk dat Ramses zich ietwat superieur voelt ten opzichte van de usurpator Hattusili en hij kan het niet nalaten dat af en toe door te laten schemeren. Puduhepa kan Ramses af en toe lik op stuk geven, maar haar man Hattusili is hierin wat terughoudender, hoewel hij wel meer dan eens klaagt over de toon die Ramses aanslaat, zoals we bijvoorbeeld uit deze brief van Ramses aan Hattusili kunnen opmaken:

Ik heb net de harde woorden gehoord die mijn broer me geschreven heeft: "Waarom schreef je mij, mijn broer, al die woorden alsof ik slechts een onderdaan van je ben?" Dat ik je heb geschreven alsof je een van mijn onderdanen bent — dat is niet het geval.
 Heb jij niet het koningschap verkregen? Zou ik dat niet weten en zou dat niet in mijn hart gegrift staan? Vervul je rol als koning!
 (vertaling gebaseerd op Edel 1994: 51)

Kennelijk heeft Ramses zich wat laatdunkend over Hattusili uitgelaten en heeft de laatste hierover geklaagd. Ramses stelt hem gerust, al is in deze brief, net als in sommige andere brieven, ook een ondertoon van ongeduld te bespeuren: Ramses wil niet worden lastig gevallen met dit soort onbe-nulligheden. Het is al met al wel duidelijk wie de *alpha male* van deze mannen was. Hattusili was gezien zijn positie afhankelijker van Ramses dan andersom. Hij had daarom geen keuze en moest sommige dingen maar voor lief nemen: een kwestie van geven en nemen.

Literatuur

- Beckman, G. 1996, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta.
 Beckman, G., T. Bryce, E. Cline 2011, *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta.
 Borghouts, J. 1983, Ramses II en de Hittieten. Stèles over een huwelijksalliantie in de 13e eeuw voor Chr., in: K.R. Veenhof (ed.) *Schrijvend verleden: documenten uit het oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, Leiden: 16-24.

- Bryce, T. 2003, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Londen.
- Bryce, T. 2005, *The kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Edel, E. 1994, *Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in babylonischer und hethitischer Sprache*, Opladen.
- Hoffner, H. 2009, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.
- Hout, Th. P. J. van den, 1993, De zaak Zannanza. Een Egyptisch-Hettitisch brievendossier, *Phoenix* 39.3, 159-167.
- Klengel, H. 2002, *Hattuschili und Ramses: Hethiter und Ägypter - ihr langer Weg zum Frieden*, Mainz am Rhein.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap,
handel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genoot-
Ex Oriente Lux”

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit picturale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaften uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenissysteem.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

€11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de werelds, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespit op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.)

€29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekstlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hiërogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hiërogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische en het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten)

€27,00 (leden €20,00)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers)

€32,00 (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.)

€25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(pen) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

36. D. BURGERSDIJK en W. WAAL (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool* (2011, 261 p., 43 ill., 6 kaarten).

€29,50 (leden €24,50)

Deze bundel biedt een overzicht van de rijke en veelzijdige cultuur van de stad Constantinopel, vanaf haar stichting tot de komst van de Ottomanen. De hoofdstad van het Byzantijnse rijk heeft in kunsthistorisch, religieus en letterkundig opzicht een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Europese cultuur. Omdat de sporen hiervan in het straatbeeld nog zichtbaar zijn, is de stad zelf als uitgangspunt genomen. Vele bijdragen in de bundel handelen over het landschap, het stratenplan, de gebouwen, kerken en mozaïeken die herinneren aan de antieke en middeleeuwse cultuur in de stad van Constantijn. Daarbij komt ook de receptie van de oude stad in de Ottomaanse tijd, in 1453 begonnen met de inname van de stad door Mehmed de Veroveraar, ruimschoots aan bod. Door de chronologische opzet laat de bundel zich lezen als een geschiedenis van de stad en haar rijk.

SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.)

€23,00 (leden €14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte.

Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israël/Palestina en Transjordanië.